

Β. Ν. ΤΑΤΑΚΗΣ, Ἀθῆναι

ΑΠΟΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΗΘΙΚΗ ΦΥΣΗ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

Πρὶν ἀπὸ ἀρκετὰ χρόνια, τὸν καιρὸ τῶν μεταπτυχιακῶν μου σπουδῶν στὴ Σορβόννη (1928 - 30), τράβηξαν τὴν προσοχή μου μὲ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον οἱ σκέψεις τοῦ Σωκράτους, τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους, ἀλλὰ καὶ τῶν Στωικῶν, γιὰ τὴν ἀρετή. Πλούσιος γενικὰ ὁ ἠθικὸς στοχασμὸς τους καὶ οἱ διερευνήσεις τῶν προβληματισμῶν ποὺ ἀνέκυπταν.

Ὁ προβληματισμὸς ποὺ γέννησε καὶ σὲ μένα ἡ σκέψη ἐκείνων μὲ ὥθησε στὴν ἀπόφαση νὰ δοκιμάσω καὶ ἐγώ, μὲ τὶς μικρὲς μου ἔστω δυνάμεις, ἔχοντας φυσικὰ ὑπ' ὄψη μου καὶ τὰ δεδομένα καὶ τὰ πορίσματα τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς ἐπιστήμης τῶν νεωτέρων χρόνων, νὰ μελετήσω τὸ ὅλο πρόβλημα τῆς ἠθικῆς καὶ νὰ ἐπιδιώξω νὰ ἀναλύσω τὶς ἀπορίες καὶ τοὺς προβληματισμούς μου. Ἡ ἀπόφαση μπῆκε ἀμέσως σὲ πρᾶξη. Ἀρχισα νὰ συγκεντρῶνω ὑλικό, κατέστρωσα καὶ σχέδιο τῆς ἐργασίας στὶς γενικὲς του γραμμὲς μὲ τὸν τίτλο «Intelligence et Moralité» — θὰ τὴν ἔγραφα στὰ Γαλλικά. Ἐβαλα αὐτὸν τὸν τίτλο, γιὰτὶ ριζικὸ πρόβλημα γιὰ τὴν κατανόηση τῆς ἠθικῆς ἐνέργειας καὶ τῆς ἠθικῆς φύσης τοῦ ἀνθρώπου θεωροῦσα — ἐξακολουθῶ καὶ τώρα νὰ θεωρῶ —, ὅτι εἶναι ἡ διερεύνηση τῆς συμβολῆς ποὺ ἔχουν στὰ παραπάνω θέματα ἀπὸ τὴ μία ὁ νοῦς, ἀπὸ τὴν ἄλλη ἡ ἠθικότητα, ἡ δύναμη γιὰ ἠθικὴ ἐνέργεια ποὺ προσφέρει ἡ φύση τοῦ ἀνθρώπου στὸ νοῦ.

Τὸ 1930 ὑποχρεώθηκα νὰ γυρίσω στὴν Ἑλλάδα καὶ νὰ συνεχίσω τὸ ἐκπαιδευτικὸ μου ἔργο· ἤμουν τότε καθηγητῆς Γυμνασίου. Οἱ νέοι ὄροι ζωῆς καὶ ἐργασίας δὲν μοῦ ἐπέτρεψαν νὰ συνεχίσω τὴν ἐργασία μου αὐτή. Ὡστόσο τὸ ἐνδιαφέρον μου γιὰ τὴν ἠθικὴ μὲ συνοδεύει ἀπὸ τότε στὴν ὅποια πνευματικὴ μου πορεία. Τὸ μαρτυροῦν οἱ ἐγκατεσπαρμένες σχετικὲς ἀπόψεις στὰ περισσότερα ἀπὸ τότε δημοσιεύματά μου.

Τώρα τελευταῖα τὸ ἀκόλουθο γεγονὸς μὲ ἔκαμε νὰ ἀποφασίσω, παρὰ τὴν πληγωμένη μου ὄραση, νὰ ἐκθέσω τὶς ἀπόψεις μου γιὰ τὴν ἠθικὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου. Εἶχα τὴν εὐκαιρία νὰ διαβάσω τὸ πολύτιμο ἔργο τοῦ Wittgenstein *Tractatus Logico-Philosophicus* στὴν ἐλληνικὴ του μετάφραση¹. Τὸ ἔργο τοῦτο—μὲ τὴν σπιννοζικὴ, θὰ ἔλεγα, δομὴ του ὡς πρὸς τὴ μέθοδο τῆς συγγραφῆς καὶ τὴν πυκνότητα τῶν διανοημάτων του—περιέχει ἀρκετὲς βασικὲς νύξεις γιὰ τὴν Ἠθικὴ καὶ τὴν Αἰσθητικὴ, τὴ Φιλοσοφία καὶ τὴν Ἐπι-

1. Βλ. «Δευκαλίων», Ἀθήνα 2 (1971) 161-318.

στήμη, πού παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, ακόμη και όταν δεν συμφωνή κανείς με τὸ συγγραφέα, καὶ θέτουν ἐπὶ τάπητος πολλὰ προβλήματα. Ἰδιαίτερα ὅσα λέγει γιὰ τὴν Ἠθικὴ καὶ τὴν Αἰσθητικὴ καὶ γιὰ τὴ Φιλοσοφία με ἔπεισαν ὅτι κάτι ἔχω νὰ πῶ καὶ ἐγώ, χρήσιμο ἴσως, γιὰ τὰ θέματα αὐτὰ καὶ κυρίως γιὰ τὴν ἠθικὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου. Ἔτσι ἀποφάσισα νὰ προσφέρω τὶς ἀπόψεις πού ἀκολουθοῦν σὰν μιὰ νέα διερεύνηση τοῦ παραπάνω θέματος².

Κρίνω καλὸ νὰ παραθέσω στὴν οἰκεία θέση (βλ. παρακάτω μετὰ ἀπὸ τὴν § Δ', σελ. 44) μερικὲς κύριες ἀπόψεις τοῦ Wittgenstein γιὰ τὰ τρία παραπάνω θέματα, πολλὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες μοῦ προκάλεσαν ζωηρὴ ἀντιρρητικὴ διάθεση, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι σκοπὸς μου εἶναι νὰ ἀπαντήσω στὶς διατυπώσεις τοῦ Wittgenstein κατὰ τρόπο ἀντιρρητικό. Θέλω ἀπλῶς νὰ δηλώσω ποιὲς ἀπόψεις τοῦ μοῦ ἔδωσαν τὴν παρώθηση νὰ διερευνήσω τὰ ἴδια θέματα ἀπὸ τὴν Ἠθικὴ καὶ τὴν Αἰσθητικὴ του.

Ὁ Wittgenstein, ὡς γνωστό, σὲ μεταγενέστερα ἔργα του (καὶ εἰδικὰ στὶς *Philosophical Investigations*, 1945-49), ἀναθεώρησε πολλὲς βασικὲς ἀπόψεις τοῦ *Tractatus*, ἀνάμεσά τους καὶ πολλὲς, ἂν ὄχι ὅλες, ἀπὸ αὐτὲς πού θὰ κρίνωμε. Τὸ γεγονὸς ὥστόσο αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ ἐμποδίσῃ τὴν ἀπασχόληση με τὶς ἀπόψεις τοῦ *Tractatus*, διότι οἱ ἀπόψεις αὐτὲς δημιούργησαν μιὰ πραγματικότητα ἱστορικὴ, ἢ ὁποία ἐξακολουθεῖ νὰ ἐπηρεάζῃ καὶ νὰ ἔχῃ πολλοὺς ὁπαδούς, καὶ διότι ἄλλοι διατύπωσαν καὶ διατυπώνουν ἀνάλογες ἀπόψεις.

Α' Ἡ ἀρετὴ.

Ἄς θυμηθοῦμε τὸν Πλάτωνα. Τὸ πρόβλημα τῆς ἀρετῆς διήκει σὲ ὅλη σχεδὸν τὴ μακρόχρονη φιλοσοφικὴ του πορεία. Ἐπίμονη καὶ ἀσίγαστη ἡ διερεύνησή του. Ὁ νοῦς του δὲν ἡσυχάζει — ἡσυχάζει εἶναι τρόπος τοῦ λέγειν γιὰ τὸ πάντα ἄγρυπνο μάτι τῆς ψυχῆς τοῦ Πλάτωνος — παρὰ μόνο ὅταν κατορθώνει καὶ θεμελιώνει πορίσματα ὅπως: ἡ ἀρετὴ εἶναι γνώση, ἡ ἀρετὴ εἶναι σοφία, ἡ ἀρετὴ εἶναι φρόνηση. Εἶναι ἐπομένως διδακτὴ. Ἔτσι κατορθώνει καὶ ἐντάσσει τὴν ἠθικὴ δράση στὴ βασικὴ πορεία ἀπὸ τὸ σκό-

2. Τούτῃ ἡ ἐργασία ὀφείλει πολλὰ στὴν ἄλλοτε φοιτήτριά μου Κα Εἰρήνη Πολίτη-Μεϊτάνη, ἡ ὁποία μοῦ παραστάθηκε πολῦτιμα σὲ ὅλα τὰ στάδια. Μοῦ διάβασε δυὸ φορές τὸ *Tractatus* τοῦ Wittgenstein, ἀντέγραψε ὅσα χωρία παρουσίασαν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ θέμα μου καὶ ἔκανε τὶς παραπομπές. Ἀλλά, καὶ τοῦτο εἶναι τὸ σπουδαιότερο, μοῦ διάβασε καὶ μοῦ ξαναδιάβασε τὰ κείμενα πού εἶχα γράψῃ κατὰ κεφάλαια, καὶ βοήθησε με τὶς ἀναλυτικὲς σημειώσεις πού κρατήσαμε κατὰ τὶς ἀναγνώσεις αὐτὲς νὰ ἀποκτήσῃ ἡ ἐργασία τὴν ἐσωτερικὴ τῆς ἐνότητά, τὴ σπονδυλικὴ τῆς στήλη. Γιὰ ὅλα αὐτὰ θερμὰ τὴν εὐχαριστῶ.

τος, τὴν ἀμάθεια, πρὸς τὸ φῶς καὶ τὴ μάθηση, πορεία ποὺ ἀποκαλύπτει τὴν οὐσία τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ καὶ τὴν πραγμάτωσή της. Ὁ ἄνθρωπος πραγματώνεται, οὐσιώνεται, ὅταν ἀνακαλύψῃ καὶ ἀκολουθήσῃ αὐτὴ τὴν πορεία, ποὺ χύνει φῶς στὴν ψυχὴ του. Εἶναι τὸ θέμα, ποὺ τόσο παραστατικὰ καὶ ἀνεπανάληπτα μᾶς δίνει ὁ Πλάτων μὲ τὴν περίφημη εἰκόνα τοῦ σπηλαίου στὴν ἀρχὴ τοῦ βιβλίου Ζ τῆς *Πολιτείας*. Εἶναι φανερό ὅτι ἡ ἀρετὴ οὐσιώνει τὴ γνώση. Εἶναι γνώση, ἀλλὰ καὶ οὐσιώνει τὴ γνώση, ἀφοῦ ὅπως λέγει πάλι ὁ Πλάτων *πᾶσα ἐπιστήμη (γνώση δηλαδὴ) χωριζομένη δικαιοσύνης καὶ τῆς ἄλλης ἀρετῆς πανουργία οὐ σοφία φαίνεται (Μενέξενος 246 e)*.

Αὐτὸ τὸ σοβαρώτατο σημεῖο δὲν τὸ πρόσεξαν ὅσοι μὲ τὸ «ἡ ἀρετὴ εἶναι γνώση» θεωροῦν τοὺς δύο μεγάλους δασκάλους, τὸν Σωκράτη καὶ τὸν Πλάτωνα, ὀρθολογιστὲς πέρα ὡς πέρα. Δὲν λείπει φυσικὰ ὁ ὀρθολογισμὸς ἀπὸ τὴν ἠθικὴ σκέψη τῶν δύο μεγάλων φιλοσόφων. Τὸν θέτει καὶ μόνο ἡ πίστη ὅτι ἡ ἀρετὴ εἶναι διδακτὴ. Στὴν *Πολιτεία* μάλιστα φροντίζει ὁ Πλάτων νὰ διακρίνῃ ποιὲς ἀρετὲς εἶναι διδακτὲς· εἶναι μόνο ὅσες μετέχουν σοφίας, ὅσες ἀρετὲς εἶναι καὶ σοφία, ὅπως ἡ δικαιοσύνη, ἡ ἀνδρεία, ἡ σωφροσύνη καὶ ἡ ἐγκράτεια. Οἱ ἄλλες οἱ ἀρετὲς—ἐξεις—δὲν εἶναι διδακτὲς. Διερευνώντας τὴν ἀρετὴ ὁ Πλάτων μὲ τὶς παραπάνω ἀπόψεις καὶ κατευθύνσεις διερευνᾷ στὸ βάθος καὶ ἀναζητᾷ ποιά εἶναι ἡ σχέση τῆς ἠθικότητας καὶ τῆς νόησης. Πρόβλημα κεφαλαιῶδες, χωρὶς τὴν ἐνατένιση τοῦ ὁποίου δὲν πιάνομε τὴν οὐσία τῆς ἀρετῆς.

Στοὺς νεώτατους χρόνους, ἀπὸ τὸν περασμένο κυρίως αἰῶνα, σημειώθηκε ζωερὴ ἐπιστημονικὴ κίνηση γιὰ τὴ συγκρότηση νέων ἐπιστημῶν, ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες ἡ Ψυχολογία καὶ ἡ Ἠθικὴ. Κοινοὶ στόχοι στὴν ὅλη προσπάθεια: νὰ ἀποσπασθοῦν ἀπὸ τὴ φιλοσοφία τὰ θέματα τῶν οἰκείων χώρων καὶ ἡ διερεύνησή τους νὰ γίνεται ἀπὸ τὸ ἐπιστημονικὸ πνεῦμα καὶ τὶς μεθόδους του. Τί ἀπέδωσε ἡ προσπάθεια αὐτὴ ὡς πρὸς τὴν Ψυχολογία καὶ τὴν Ἠθικὴ; Θὰ περιορισθῶ σ' αὐτές, γιατί ἔχουν σχέση μὲ τὸ θέμα ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ.

Πολὺ σημαντικὰ εἶναι τὰ ἐπιτεύγματα, τὸ ἐπιστημονικὸ κέρδος ποὺ προέκυψε ἀπὸ τὴν προσπάθεια τούτη καὶ μάλιστα ὡς πρὸς τὴν Ψυχολογία. Ἡ τελευταία ἀνοιξε στὴν ἔρευνα τὸ ἀπέραντο πεδίο τῶν λεγομένων ψυχολογικῶν φαινομένων. Μεγαλύτερὴ της δυσκολία στάθηκε, καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἀκόμη, ὁ διαχωρισμὸς καὶ ἡ σύλληψη, μέσα στὸ φαινόμενο ποὺ ἐξετάζει κάθε φορά, τῆς εἰδοποιοῦ διαφορᾶς, τῆς ὑφῆς αὐτοῦ ποὺ ὀνομάζομε ψυχολογικό.

Ὅπως κι ἂν ἔχη, σήμερα χάρη στὴν Ψυχολογία γνωρίζομε πολὺ καλύτερα τὴν ἀνέλιξη καὶ διαμόρφωση τοῦ ψυχολογικοῦ κόσμου καὶ τῶν λειτουργιῶν του. Τὴν ἴδια ὥρα ἡ ἐπιστήμη τῆς ψυχολογίας προσφέρει πολὺτιμη βοήθεια σὲ ἄλλες ἐπιστῆμες γιὰ τὸ ἔργο τους, ὅπως λ.χ. στὴν Παιδα-

γωγική καὶ στὴν Κοινωνιολογία. Καὶ κάτι ἄλλο, σημαντικό γιὰ τὸν τεχνικό πολιτισμό: Ὅλο καὶ εὐρύνονται, ὅλο καὶ πληθαίνουν οἱ τομεῖς τῆς ζωῆς, στοὺς ὁποίους μὲ τὴ βοήθεια τῶν πορισμάτων τῆς ψυχολογίας ἐπιλύονται πρακτικὰ προβλήματα. Μιλῶ γιὰ τὴν μεγάλη περιοχὴ τῆς ἐφαρμοσμένης ψυχολογίας.

Ὡστόσο πολὺ ἀπέχει ἀκόμη ἡ ἐπιστὴμὴ τῆς Ψυχολογίας ἀπὸ τὴν κάπως ἄρτια ἐπιστημονικὴ συγκρότησή της. Τῆς εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ φτάσῃ τὸν ἐπιστημονικὰ ἀντικειμενικὸ τύπο στὸ βαθμὸ ποὺ τὸν ἔφτασαν ἄλλοι ἐπιστημονικοὶ κλάδοι. Φτάνει γιὰ τὰ παραπάνω νὰ ἀναφέρω ὅτι στὴν Ψυχολογία ἔχομε Σχολές, πολλὰς Σχολές. Κάθε μιὰ τους στηρίζεται σὲ ὀρισμένη γενικὴ θεωρία περὶ τοῦ ψυχικοῦ βίου, καὶ αὐτὴν θέλει μὲ τὴν ἔρευνα νὰ ἐξακριβώσῃ καὶ νὰ ἐπαληθεύσῃ. Αὕτῃ ἡ γενικὴ θεωρία προσδιορίζει σὲ πολλὰ καὶ τὸ μεθοδικὸ ὄπλισμό τῆς κάθε Σχολῆς. Ἔτσι στὸ βάθος μποροῦμε νὰ μιλοῦμε ὄχι γιὰ μιὰ, ἀλλὰ γιὰ πολλὰς ψυχολογίας· ἔχομε τὴν ψυχανάλυση, τὴν ἀτομικὴ ψυχολογία, τὴ μορφολογικὴ ψυχολογία, τὴν ἐμπειρικὴ - πειραματικὴ ψυχολογία, τὴ νοολογικὴ ψυχολογία, τὴν ψυχολογία τῆς γλώσσας κ.ἄ. Ὅσο κι ἂν κάθε μιὰ ἀπ' αὐτὲς διανοίγῃ στὴν ψυχολογία εὐρὺ καὶ πλούσιο πεδίο γιὰ ἔρευνα, δὲν παύει νὰ δημιουργῇ τὴν ἐντύπωση ὅτι ἀποτελεῖ μιὰ αὐθαίρετη, μονομερῆ, ἐλλειπτικὴ σύλληψη τοῦ ψυχικοῦ κόσμου, κύριο γνῶρισμα τοῦ ὁποίου εἶναι ἡ πολυπλοκότητα καὶ ὁ πλούσιος δυναμισμός.

Ἀνάλογη στάθηκε καὶ ἡ πορεία καὶ ἡ προσπάθεια γιὰ τὴ συγκρότηση τῆς ἐπιστῆμης τῆς Ἠθικῆς. Πολλὰς καὶ ἐδῶ δυσκολίες —μεγαλύτερες μάλιστα— γιὰ νὰ προσδιοριστῇ μέσα στὴν ἠθικὴ ἐνέργεια ὁ χῶρος ὁ κατάλληλος γιὰ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα. Οἱ ψυχολόγοι ἔφτασαν νὰ ποῦν ὅτι στὸ ἔργο τους δὲν πρέπει νὰ ἀναφέρονται καθόλου στὴν ψυχὴ, νὰ μὴν προστρέχουν σ' αὐτή, γιατί τότε βρίσκονται ἔξω ἀπὸ τὴν ἐπιστὴμὴ τους, ποὺ δουλειά της εἶναι ἡ ἔρευνα, ἡ ἀπόλυτα ἀντικειμενικὴ, τῶν ψυχικῶν φαινομένων, αὕτῃ καὶ μόνον. Καὶ οἱ ἐπιστήμονες τῆς ἠθικῆς, «οἱ ἠθικοί», ἔργο τους θεώρησαν νὰ ἐρευνήσουν τὸ χῶρο τῆς Ἠθικῆς χωρὶς νὰ ἀναφέρονται στὴν ἠθικὴ συνείδηση καὶ στὴ βούληση. Ἔτσι μᾶς ἔδωσαν μιὰ ἠθικὴ «sans obligations, ni sanctions» καὶ μιὰ ἠθικὴ «science des mœurs». Μέγα καὶ βασικὸ τὸ λάθος τῶν ψυχολόγων καὶ τῶν «ἠθικῶν». Ὁ φυσικὸς κατὰ τὴ μελέτη τῶν φυσικῶν φαινομένων δὲν διώχνει τὴ φύση. Μέσα σ' αὐτὴν καὶ γι' αὐτὴν διεξάγεται ἡ ἐργασία του. Καὶ ὅσο προχωρεῖ τόσο βαθύτερη, ἐπιστημονικώτερη, ἀλλὰ καὶ φιλοσοφικώτερη ζῇ μέσα του ἡ σύλληψή της. Γιατὶ λοιπὸν πρέπει —φοβερὸ αὐτὸ τὸ πρέπει— νὰ λείπη ἡ ψυχὴ ἀπὸ τὴν ψυχολογία καὶ ἡ συνείδηση ἀπὸ τὴν ἠθικὴ; Ἄν ἤθελαν νὰ δηλώσουν ὅτι μ' αὐτὸ ἐννοοῦν ὅτι ὁ ἐρευνητὴς πρέπει νὰ ἐργασθῇ ἀπόλυτα ἀντικειμενικὰ γιὰ νὰ ἐργασθῇ ἐπιστημονικά, καμιά ἀντίρρηση. Τὸ ἔργο τους

ὁμως συχνὰ δὲν δείχνει ὅτι αὐτὸ μόνο ἐννοοῦν. Δὲν δείχνουν, ὅτι, ὅπως ὁ φυσικός, θέλουν νὰ διερευνήσουν, νὰ προσεγγίσουν τὸ μέγα μυστήριον, τὴν ψυχὴ καὶ τὴ συνείδηση. Ἔτσι δίνουν συχνὰ τὴν ἐντύπωση ὅτι τὸ ἔργο τους κινεῖται μέσα σὲ ἓνα ὄνειρο, στὸ ὄνειρο τοῦ ἀπόλυτου διαχωρισμοῦ φιλοσοφίας καὶ ἐπιστήμης. Ἐνῶ στὴν πραγματικότητα πρόκειται γιὰ διάκριση δύο τρόπων ἐργασίας τοῦ πνεύματος, καθένας ἀπὸ τοὺς ὁποίους βοηθεῖ τὸν ἄλλον γιὰ τὸ κοινὸ ἔργο, τὴ γνώση, τὴ σοφία. Γιὰ δύο τρόπους λοιπὸν, συνυφασμένους στὸ βάθος. Χρέος τοῦ πνεύματος νὰ χρησιμοποιοῖ καθε φορὰ τὸν κάθε τρόπο καθαρά.

Δὲν πρέπει τὰ παραπάνω νὰ ὀδηγήσουν στὴ σκέψη ὅτι ἀρνοῦμαι ἐπιστημονικὴ ἀξία στὸ ἔργο τῶν ψυχολόγων καὶ τῶν ἠθικῶν. Κάθε φορὰ ποὺ σωστὰ ξεχωρίζουν ἐπιστημονικὴ περιοχὴ στὸν τομέα τους καὶ ἐπιστημονικὰ διερευνοῦν, γόνιμο τὸ ἔργο τους. Θέλησα ἀπλῶς νὰ σημειώσω τὸ μέγα καὶ βασικὸ λάθος, στὸ ὁποῖο ἔχουν ὑποπέσει, γιὰ νὰ βοηθήσω νὰ γίνῃ ἀκόμη καλύτερο τὸ ἔργο ποὺ ἐπιτελοῦν. Ἡ θετικὴ Ψυχολογία καὶ ἡ θετικὴ Ἠθικὴ δὲν προώθησαν τὸ κεφαλαιῶδες πρόβλημα τῆς σχέσης ἠθικότητας καὶ νόησης, ποὺ τόσο ἀπασχόλησε τὸν Σωκράτη καὶ τὸν Πλάτωνα κατὰ τὴ διερεύνηση τῆς ἀρετῆς. Διότι οἱ θετικὲς αὐτὲς ἐπιστῆμες ἐπιδίωξαν νὰ μετατρέψουν καὶ τὸ φιλοσοφικὸ χῶρο τῆς Ἠθικῆς καὶ τῆς Ψυχολογίας σὲ ἐπιστημονικό. Ἔτσι περιορίσθηκαν νὰ ἐξετάζουν τὰ θέματα τῶν περιοχῶν αὐτῶν ὡς φαινόμενα ἠθικὰ καὶ ψυχολογικά, ὅπως κάνουν ὅλες οἱ εἰδικὲς ἐπιστῆμες. Ἀγνόησαν ἐπομένως τὴ διερεύνηση τῆς ρίζας καὶ τῆς πηγῆς τῶν προβλημάτων τῶν ἀνωτέρω περοχῶν, ποὺ εἶναι πρόβλημα καθαρὰ φιλοσοφικό.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὅλοι σχεδὸν οἱ μεγάλοι φιλόσοφοι τῶν νεωτέρων χρόνων, ὅπως λόγου χάρις ὁ Descartes, ὁ Spinoza, ὁ Leibniz, ὁ Fichte, ὁ Bergson, ὁ Kant, περιέλαβαν στὸ φιλοσοφικὸ σύστημά τους πολὺτιμη διερεύνηση τῆς ἠθικῆς ἐνέργειας τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ συμβολὴ τους στὴν ἐμβάθυνσίν της εἶναι πολὺτιμη. Ἀλλὰ τὸ θέμα τοῦτο, ὅπως ἄλλωστε ὅλες οἱ φιλοσοφικὲς διερευνήσεις, δὲν ἔχει φυσικὰ ἐξαντληθῇ. Τὸ θέμα τῶν σχέσεων ἠθικότητας καὶ νόησης ἀποτελεῖ τὴ σπονδυλικὴ στήλη στὴ σύντομη καὶ μᾶλλον συνοπτικὴ, ὄχι ἀναλυτικὴ, διερεύνηση ποὺ ἀκολουθεῖ.

Β' Τὸ διδασκτὸ τῆς ἀρετῆς.

Ξαναγυρίζω στὸ καυτὸ θέμα γιὰ τὸ διδασκτὸ τῆς ἀρετῆς. Τὴν πρώτη στιγμὴ τὸ ἐρώτημα γιὰ τὸ διδασκτὸ τῆς ἀρετῆς ξενίζει. Κάθε ἄνθρωπος ἔχει ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ του πεῖρα τὴν πεποίθηση ὅτι εἶναι σὲ θέση σχεδὸν πάντοτε —μὲ βάση τίς τρέχουσες ιδέες γιὰ τὸ καλὸ, τὸ κακό, τὸ δίκαιο, τὸ ἄδικο— νὰ ξέρῃ τί πρέπει νὰ πράξῃ γιὰ νὰ εἶναι καλός, δίκαιος. Καὶ αὐτὸ δὲν τὸ ξέρει εὐθὺς ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ζωῆς του, σιγὰ-σιγὰ τὸ διδά-

σκεται, τὸ μαθαίνει. Πῶς λοιπὸν προβάλλει τὸ ἐρώτημα, ἂν εἶναι διδακτὴ ἡ ἀρετή; Ὑπάρχουν βέβαια περιπτώσεις δύσκολες καὶ περίπλοκες, ὅπου δὲν εἶναι εὐκόλα φανερό στὴν ἠθικὴ συνείδηση ποιὸ εἶναι τὸ καλὸ, τὸ δίκαιο καὶ τὰ ἀντίθετά τους. Ἀλλὰ τέτοιες περιπτώσεις δὲν εἶναι λιγώτερες στὴν ὅλη περιοχὴ τῆς γνώσης, στὴν ὁποία ὑπάρχουν πάντα προβλήματα ποὺ ἀπασχολοῦν τὴ θεωρητικὴ συνείδηση, ποὺ δὲν ἔχουν ἀκόμη λυθῇ. Ὅπως προάγεται ἡ θεωρητικὴ γνώση, ἔτσι προάγεται μὲ τὴν ἐσωτερικὴ διεργασία καὶ τὸν προβληματισμὸ καὶ ἡ κατάκτηση τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ δικαίου καὶ ἡ πραγμάτωσή τους.

Γιατὶ λοιπὸν τὸ ἐρώτημα περὶ τοῦ διδακτοῦ τῆς ἀρετῆς; Ἐγνώριζαν πολὺ καλὰ τὰ παραπάνω οἱ τρεῖς μεγάλοι, ὁ Σωκράτης, ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, ποὺ τὸ ἔθεσαν καὶ τὸ διερεύνησαν μὲ τόσο βάθος καὶ τόση ὁξύτητα. Ἀνάμεσα στὶς δύο βασικὲς ἐνέργειες τοῦ νοῦ, τὴ θεωρητικὴ καὶ τὴν ἠθικὴ, ὑπάρχει μιὰ σπουδαιότατη διαφορὰ, ποὺ αὐτὴ ἐξηγεῖ γιατί τίθεται στὴ δεύτερη τὸ πρόβλημα τοῦ διδακτοῦ. Στὴν πρώτη ἡ γνώση ποὺ κατακτᾷ ὁ νοῦς, ἡ ἀλήθεια, εἶναι ἀλήθεια, διότι ἔχει καθολικὸ κῦρος, διότι τὴ δέχονται ὅλα τὰ πνεύματα, αὐτὴ καθιστᾷ δυνατὴ τὴν ἐπικοινωνία τῶν πνευμάτων. Τὸ $2+2=4$ εἶναι ἀλήθεια γιὰ ὅλους, δὲν κερδίζει τίποτε ἀπὸ τὴν παραδοχὴ τῆς ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο-ἄτομο, ἔχει τὸ ἀπόλυτο κῦρος τῆς καὶ χωρὶς τὴ συγκατάθεση τοῦ ἀτόμου. Στὴ θεωρητικὴ περιοχὴ, ὅταν κανεὶς δὲν γνωρίζῃ μιὰ ἀλήθεια, δὲν τὴ γνωρίζει, διότι δὲν τὴν ἀπέκτησε, διότι δὲν τὴν ἔμαθε ὁ νοῦς του. Εἶναι λοιπὸν ἀμαθὴς ὡς πρὸς αὐτήν. Ἐπειτα ἐὰν κανεὶς δὲν μπορῇ νὰ τὴν κατακτήσῃ καὶ νὰ τὴ δεχθῇ αὐτὴ τὴν ἀπλὴ ἀλήθεια, αὐτὸ σημαίνει ὅτι εἶναι ἡλίθιος, ἐὰν πάλι τὴν παραβαίνει στὴ σκέψη του, αὐτὸ σημαίνει ὅτι εἶναι τρελλός. Ὁ πρῶτος δὲν ἔχει τὴν ἀπαραίτητη νοητικὴ ἱκανότητα, ποὺ θὰ τοῦ ἐπέτρεπε νὰ μπῇ στὸν κόσμον τοῦ πνεύματος· ἀπὸ τὴ σκέψη τοῦ δεύτερου λείπει ἡ ἀπαραίτητη λογικὴ ἀναγκαιότητα, ποὺ σφραγίζει τὴν καθολικότητα τῆς ἀλήθειας.

Ὑπάρχει ὅμως καὶ μιὰ ἄλλη περίπτωσις· μ' αὐτὴν περνοῦμε στὴ διαφορὰ ποὺ χωρίζει τὴν ἠθικὴ ἐνέργεια ἀπὸ τὴ θεωρητικὴ. Δὲν ἀποκλείεται κάποιον ἄτομον ποὺ ξέρεي, κατανοεῖ καὶ δέχεται ὅτι $2+2=4$, νὰ προσπαθῇ νὰ πείσῃ ἓνα μικρὸ παιδί ἢ ἓνα πνευματικὰ ἀδύνατον ἄνθρωπον, ὅτι $2+2$ κάνουν 3 ἢ 5. Κι αὐτὸ γιὰ νὰ τὸν ἀπατήσῃ, γιὰ νὰ κερδίσῃ κάτι. Μὲ μιὰ κακὴ πρόθεση λοιπόν. Ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς οὔτε ἀμαθὴς οὔτε ἡλίθιος οὔτε τρελλός εἶναι· εἶναι κακὸς ἄνθρωπος. Ξέρει ὅτι αὐτὸ ποὺ κάνει δὲν εἶναι σωστό, ἀληθινό, δίκαιο, καὶ ὅμως τὸ κάνει. Εἶναι τὸ πρόβλημα ποὺ τόσο δραματικὰ ἔζησε ὁ Ἀπόστολος Παῦλος καὶ τόσο ἀνάγλυφα καὶ ἐπιγραμματικὰ τὸ διατύπωσε.

Φαίνεται καθαρὰ ὅτι στὴν ἠθικὴ ἐνέργεια δὲν ἀποτελειώνεται τὸ ἔργο μὲ τὴν ἀποκάλυψη ἀπὸ τὸ νοῦ καὶ τὴν κατάκτηση τῆς ἠθικῆς ἀλήθειας.

Δὲν φτάνει ἐδῶ ἡ κατάκτηση τῆς ἀλήθειας θεωρητικά· τὴν ἀξία της ἡ ἠθικὴ ἀλήθεια τὴν παίρνει μὲ τὸ δόσιμο τῆς ἠθικῆς συνείδησης τοῦ ἀτόμου· δόσιμο, ποὺ δίνει τὴ δύναμη κάθε φορὰ στὴν ἠθικὴ συνείδηση νὰ ἐφαρμόζη τὶς ἐπιταγές της. Ὡστε ἡ ἠθικὴ συνείδηση τελεσιουργεῖται ἀπὸ τὸ ἄτομο, τὸ ὑποκείμενο, τὸ πρόσωπο τοῦ ἀνθρώπου-ἀτόμου. Ἡ συνέχεια θὰ δείξει ἀμέσως, γιὰτὶ ἐπιμένω σ' αὐτὰ τὰ χιλιοειπωμένα, τὰ πολὺ γνωστὰ πράγματα.

Εἶπαμε ὅτι συχνὰ οἱ ἄνθρωποι, ἐνῶ ξέρουν ποιὸ εἶναι τὸ καλὸ, ἐνῶ ἔχουν δηλαδὴ γνώση τῆς ἀρετῆς, πράττουν τὸ ἀντίθετο. Ὅχι, λέγει ὁ Σωκράτης —τὴν ἴδια στάση συνέχισε καὶ ὁ Πλάτων, σὲ ἀρκετὸ βαθμὸ καὶ ὁ Ἀριστοτέλης—, ὁ ἄνθρωπος ποὺ ἐνεργεῖ ἔτσι, νομίζει ὅτι γνωρίζει τὴν ἀρετὴ· στὴν πραγματικότητα εἶναι ἀμαθὴς ὡς πρὸς αὐτήν. Αὐτὴ ἡ ἄποψη ὡς παραδοξολόγημα περιέχει τὴν οὐσία τῆς μεγάλης ἠθικῆς ἐπανάστασης ποὺ ἐπιχείρησε ὁ μέγας Δάσκαλος. Θέλει ὁ Σωκράτης νὰ σώσῃ τὸ κῦρος καὶ τῆς γνώσης καὶ τῆς ἀρετῆς. Τί εἶδους γνώση εἶναι αὐτὴ ἡ λεγόμενη γνώση τῆς ἀρετῆς, ὅταν δὲν ἔχη μέσα της καὶ τὸ κίνητρο γιὰ τὴν ἐκτέλεσή της; Ὅπως ὅταν γνωρίζουμε ὅτι $2+2=4$, αὐτὸ σκεπτόμαστε καὶ δεχόμαστε ὅσες φορὲς ὁ νοῦς μας ἔλθῃ πρὸς αὐτὴ τὴ γνώση καὶ τὴ χρειασθῇ, ἔτσι, γιὰ νὰ μιλήσωμε γιὰ γνώση καὶ στὴν περιοχὴ τῆς ἀρετῆς, πρέπει ὅταν ξέρωμε ὅτι τοῦτο ἐδῶ εἶναι καλὸ, αὐτὸ καὶ νὰ πράττωμε παντοῦ καὶ πάντοτε. Τότε ἔχομε γνώση τῆς ἀρετῆς. Μέγας ὁ ἐνθουσιασμός, ποὺ εἶχε γεννήσῃ ἡ «θήρα» τῆς ἀλήθειας στὸ θεωρητικὸ πεδίο, ἡ πίστη στὴ δυνατότητα γιὰ τὴν ἔρευνα καὶ τὴν ἀποκάλυψη τῆς γνώσης. Ἀνοίχθηκε ὁ δρόμος πρὸς τὴ νοητικὴ τελείωση τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ δρόμο γιὰ τελείωση τοῦ ἀνθρώπου στὸν τομέα τῆς πρακτικῆς ἐνέργειας, ποὺ εἶναι πιὸ σπουδαῖος ἀλλὰ καὶ πιὸ δύσκολος, ἀναζητᾷ ὁ Σωκράτης, ποὺ πρῶτος ἔστρεψε τὴν προσοχὴ ἀπὸ τὸν ἔξω κόσμον στὸν ἑσω κόσμον, στὸν ἄνθρωπον, ποὺ ἐκάλεσε ὅλους αὐτὸν νὰ γνωρίσουν γιὰ νὰ πραγματωθῇ μέσα τους ὁ ἄνθρωπος, αὐτὸ τὸ οὐράνιον φυτόν, ὅπως τὸν εἶπε ὁ Πλάτων, καὶ νὰ πραγματωθῇ σωστά.

Αὐτὸ τὸ βαθὺ νόημα ἔχει ἡ παραπάνω ἄρνηση καὶ τὴν ἴδια ὥρα θέσῃ τοῦ Σωκράτη γιὰ τὴ γνώση τῆς ἀρετῆς. Φεύγει ὁ Σωκράτης ἀπὸ τὸν ψυχολογικὸ ἄνθρωπον, τὸ ἄτομον, ποὺ ἀφήνει νὰ τὸ κυβερνοῦν οἱ καθημερινὲς ιδιοτελεῖς προθέσεις καὶ ἐπιθυμίες, καὶ μᾶς ἀνοίγει τὴν πύλη γιὰ τὴν ἠθικὴ τελείωση, προβάλλει ὡς πρότυπον τὸν πνευματικὸ ἄνθρωπον καὶ μᾶς καλεῖ νὰ τὸν πραγματώσωμε. Ἄς μὴν ξεχνοῦμε ὅτι λίγο ἀργότερα ὁ μέγας μαθητῆς του, ὁ Πλάτων, θὰ προβάλλῃ ὡς «παράδειγμα» τὴν ιδεώδη πολιτεία, μὲ τὴν ὁποία ἀξίζει νὰ ζῇ καὶ νὰ πορεύεται ὁ ἄνθρωπος-πολίτης. Εἴμαστε στὴ μεγάλη ἐποχὴ, ποὺ τολμᾷ νὰ ὑψώνῃ ιδεώδη πρότυπα γιὰ τὴ Σκέψη, γιὰ τὴν Πράξη, γιὰ τὴν Τέχνη, καὶ παρουσιάζει μεγάλες, ἀφθαστες πραγμα-

τώσεις. Κι όλες διαπνέονται από απέραντη πίστη και αίσιοδοξία για τον άνθρωπο.

Τὴν ἴδια ἐποχὴ ἀρχίζει ὁ σκεπτικισμὸς —μὲ πολλὰς μορφὰς καὶ τρόπους— καὶ ἄλλα κινήματα ποὺ ὑπονομεύουν τὸ ἔργο τῶν μεγάλων δημιουργῶν. Ἀλλὰ αὐτὸ εἶναι μιὰ ἄλλη ἱστορία, ποὺ καὶ αὐτὴ δείχνει μὲ τὸν τρόπο τῆς σὲ πόσο μεγάλα ἔργα καὶ δύσκολα ἀνοιξαν δρόμους οἱ μεγάλοι δημιουργοί. Ἄς μὴν ξεχνοῦμε ὅτι ὅσους μεγάλους τῆς θεωρητικῆς πορείας ἔχομε, μεγάλους τοὺς κάνει ἡ ἀκλόνητη ἐπιμονὴ καὶ πίστη γιὰ τὸ δύνατὸ τῆς θήρας τῆς ἀλήθειας καὶ ἡ γονιμότητα τοῦ ἔργου ποὺ ἐπετέλεσαν. Τὸ ἴδιο καὶ στὴν ἠθικὴ περιοχὴ ὅσους μεγάλους ἔχομε, μεγάλους τοὺς ἔκαμε ἡ πίστη πρὸς τὸ πρότυπο τοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου καὶ ὁ βαθμὸς μὲ τὸν ὁποῖον τὸ πραγματώσαν. Ὁ ἔρωτας γιὰ τὴν ἀλήθεια τρέφει τοὺς πρώτους, ὁ ἔρωτας γιὰ τὴν ἀρετὴ διαπνέει καὶ τρέφει τοὺς δεύτερους· αὐτὸς ὁ ἔρωτας γίνεται τὸ ἰσχυρὸ κίνητρο, ποὺ τοὺς κάνει νὰ ὁλοκληρώνουν πάντα μὲ τὴν πράξη τὴ γνώση τῆς ἀρετῆς. Ὅταν δοῦμε ἔτσι τὴ στάση τοῦ Σωκράτη, θὰ τὸν ὀνομάσωμε, ὅπως συχνὰ γίνεται, ἄκρο ὀρθολογιστὴ στὴν ἠθικὴ του.

Τὴν τελείωση τοῦ ἀνθρώπου θέτει ὡς στόχο τῆς καὶ ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία, μὲ διαφορετικὴ ὅμως πορεία καὶ ἀνθρωπογνωσία. Τὴ σωτηρία τοῦ ὁ ἄνθρωπος —ἔτσι ὀνομάζεται τώρα ἡ τελείωση— τὴ φτάνει ἔχοντας ὡς πρότυπο, ὄχι τὸν πνευματικὸ ἄνθρωπο, ἀλλὰ τὸ θεό. Ἀνέφικτος ὅμως ὁ θεὸς καὶ «μόνος ἀναμάρτητος». Ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τὴ φύση του εἶναι ὄν ἀμαρτωλό, ἐνῶ ὅμως εἶναι ὄν ἀμαρτωλό, ἔχει μιὰ βασικὴ ἔφεση ποὺ ὅλο καὶ τὸν ἀνυψώνει, τὴν ἔφεση νὰ ἀπαλλαγῇ ἀπὸ τὴν ἀμαρτία. Τοῦτο δῶ ἀποτελεῖ τὴν τραγικὴ του μοῖρα, ἀλλὰ καὶ τὸ μέτρο τοῦ μεγαλείου του. Ὅσο πιὸ ψηλὰ ἀνεβαίνει κανεὶς σὲ τοῦτο τὸν ἀγῶνα κατὰ τῆς ἀμαρτίας, τόσο περισσότερο φωτίζεται ἡ ψυχὴ του, τόσο περισσότερο πλησιάζει πρὸς τὸ θεῖον, ὥσπου «θεοῦται», ὁμοιάζει «κατ' ἄνθρωπον» μὲ τὸ θεό, γίνεται ἅγιος. Ἄς ὑπενθυμίσωμε ὅτι στὴ χριστιανικὴ ἠθικὴ διδασκαλία ἡ ἀγάπη παίρνει τὸν πρωτεύοντα ρόλο, ποὺ στὴν ἀρχαία ἠθικὴ εἶναι ὁ λόγος. Στὴ συνέχεια θὰ ἔχω τὴν εὐκαιρία νὰ δείξω, ἂν ἀπὸ τὴν ἀγάπη ἀπουσιάζει πραγματικὰ ὁ λόγος.

Τὸ συμπέρασμα, νομίζω, ποὺ ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὴ σύντομη ἀνάπτυξη γιὰ τὸ διδακτὸ τῆς ἀρετῆς, εἶναι ὅτι ἡ ἀρετὴ εἶναι πραγματικὰ διδακτὴ. Δὲν εἶναι δυνατό νὰ ἀμφισβητηθῇ τὸ διδακτὸ τῆς ἀρετῆς· ἐκεῖνο ποὺ χρειάζεται, καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ δύσκολο —τὸ παράδειγμα τοῦ Σωκράτη αὐτὸ ἀκριβῶς δείχνει—, εἶναι νὰ ἀναζητήσωμε τί νόημα θὰ δώσωμε σ' αὐτὸ τὸ διδακτό, ἔτσι ὥστε ἀπὸ τὴν ἠθικὴ ἐνέργεια τοῦ ἀνθρώπου, ἐνῶ πρὸς αὐτὴ ὠθεῖται τὸ ἄτομο, καὶ ἀπὸ τὴ μάθηση νὰ μὴ λείπη ἡ ἐσωτερικὴ δημιουργικὴ πρωτοβουλία καὶ ζωή.

Γ' Πρώτη ἀνάλυση τῆς ἠθικῆς ἐνέργειας.

Σὲ ὅλες τὶς παραπάνω θέσεις γιὰ τὴν ἠθικὴ, ἀλλὰ καὶ σὲ ὅσες ἄλλες διατυπώθηκαν κατὰ τοὺς ἀρχαίους καὶ τοὺς νεώτερους χρόνους, κοινὸ ὑπόκειται πρόβλημα καὶ ἐρώτημα. Πυρηνικὸ τὸ πρόβλημα καὶ τὸ ἐρώτημα. Ἀπὸ τὴν ἀντιμετώπισή του ἐξαρτᾶται κάθε φορὰ ἡ ὑφή, ὁ προσανατολισμός, ἡ κατανόηση τῆς ἠθικῆς φύσης τοῦ ἀνθρώπου, ἡ οἰκοδομὴ τοῦ ἠθικοῦ στοχασμοῦ, ἡ ποιότητα καὶ ὁ στόχος τῆς ἠθικῆς του ἐνέργειας.

Σῶμα τῆς ἠθικῆς εἶναι αὐτὸ ποὺ ὀνομάζουμε ἠθικὴ ἐνέργεια τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἐνέργεια αὐτὴ εἶναι ἓνα σύνθετο φανέρωμα, στὸ ὁποῖο δὲν εἶναι δύσκολο νὰ διακρίνωμε τὴν παρουσίαν δύο βασικῶν καὶ οὐσιωδῶν παραγόντων : τοῦ λόγου καὶ τῆς νόησης ἀπὸ τῆς μιά, τῆς ἠθικῆς φύσης, τῆς ἠθικότητος, ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ἡ δεύτερη δίνει τὴν ὕλη, ἃς ποῦμε, τῆς ἠθικῆς ἐνέργειας, ἡ πρώτη τὴ μορφή. Ὅπως ἡ φύση δίνει τὴν ὕλη καὶ καλεῖ τὸ νοῦ νὰ διερευνήσῃ τὰ φαινόμενά της, ἔτσι καὶ ἡ ἠθικὴ φύση προσφέρει τὴν ὕλη καὶ καλεῖ τὸ νοῦ νὰ τὴν κατανοήσῃ, νὰ τὴ μορφοποιήσῃ. Δίνω μιὰ ἀπλουστευτικὴ εἰκόνα στὸ θέμα τοῦτο μόνο γιὰ νὰ γίνῃ αἰσθητὴ ἡ παρουσία τῶν δύο βασικῶν παραγόντων στὴν ἠθικὴ ἐνέργεια. Εὐκόλο εἶπαμε εἶναι νὰ κάνωμε τὴ διαπίστωση αὐτὴ. Τὸ δύσκολο, ποὺ ἀποτελεῖ τὸ πυρηνικὸ πρόβλημα, εἶναι ἀκριβῶς ὁ ρόλος τοῦ καθενός, ἡ ὑφή του, τὰ ὅριά του. Ὅσο περισσότερο μελετήσωμε καὶ βαθύνωμε τὸ πρόβλημα τοῦτο, τόσο καλύτερα κατανοοῦμε τὴν ἠθικὴ ἐνέργεια καὶ φτάνομε στὶς ρίζες της. Ἐδῶ, στὶς ρίζες τῆς ἠθικῆς φύσης μᾶς περιμένει ἡ τελικὴ ἀντιμετώπιση τοῦ πυρηνικοῦ προβλήματος τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας. Ἐδῶ πρέπει νὰ συλλάβωμε καὶ νὰ κατανοήσωμε τὴ σύζευξη τοῦ νοῦ καὶ τῆς ἠθικότητος, τῶν δύο αὐτῶν οὐσιωδῶν παραγόντων, ποὺ δίνουν καὶ τὴ μορφή καὶ τὸ περιεχόμενο στὴν ἠθικὴ ἐνέργεια, στὴν πράξη.

Λίγο παραπάνω, γιὰ νὰ κάνω κάπως αἰσθητὸ τὸ ὅτι καὶ ἡ ἠθικὴ ἔχει τὴν ὕλη της, ἃς ποῦμε, τὸ θέμα της, ποὺ ἔρχεται ὁ νοῦς καὶ τὸ ἐπεξεργάζεται, πῆγα στὴ Φυσικὴ, ὅπου ἀπὸ τῆς μιά ἔχομε τὰ φυσικὰ ἀντικείμενα, τὰ φυσικὰ φαινόμενα, τὴν ὕλη δηλαδὴ τῆς Φυσικῆς, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὸ νοῦ, ποὺ τὴ θεωρεῖ καὶ προσπαθεῖ νὰ τὴ γνωρίσῃ. Μὲ τὴ λογικὴ ἐπεξεργασία τῶν θεωρήσεων τοῦ νοῦ ἔχομε, ἃς ποῦμε, τὴ λογικὴ ἐνορχήστρωσή τους, ποὺ ἀποτελεῖ τὸ σῶμα τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης. Ἄν μεταφέρωμε αὐτούσια τὴν εἰκόνα τούτη στὴν Ἠθικὴ, θὰ παραστρατήσωμε ὁλότελα καὶ θὰ βρισκόμαστε εὐθὺς ἀμέσως ἔξω ἀπ' αὐτήν. Διότι θὰ ἀγνοήσωμε τὴ μεγάλη διαφορὰ ποὺ χωρίζει τὴ Φυσικὴ ἀπὸ τὴν Ἠθικὴ, διαφορὰ ποὺ προσδιορίζει τὴν οὐσίαν καὶ τὴν ποιότητα τῶν δύο αὐτῶν περιοχῶν. Ἡ διαφορὰ ὀφείλεται στὴ σχέση ποὺ συνάπτει τοὺς δύο ὅρους : τὸ νοῦ καὶ τὸ θέμα,

κάθε φορά στο έργο τους. Ο νοῦς μένει πάντα έξω ἀπὸ τὰ φυσικὰ φαινόμενα. Μιλήσαμε ἀμέσως πρὶν γιὰ σχέση, ποὺ συνάπτει τὸ νοῦ μὲ τὰ φυσικὰ φαινόμενα. Ἀπατηλὴ ἐκφραση. Ὅταν λέμε ὅτι ὁ νοῦς διεισδύει μέσα στὰ φαινόμενα αὐτά, τὰ διερευνᾷ, τὰ γνωρίζει, δὲν πρέπει οὔτε στιγμή νὰ ξεχνοῦμε, ὅτι σὲ ὅλη αὐτὴ τὴν ἐργασία, ὁ νοῦς μένει πάντα νοῦς, δὲν ἔρχεται σὲ καμιὰ ἐπαφὴ μὲ τὴν ὕλη τῶν φαινομένων, καὶ ἐπειδὴ μπορεῖ καὶ μένει πάντα νοῦς, γιὰ τοῦτο ἐκπνευματώνει τὴ φύση καὶ ἔτσι τὴ γνωρίζει. Ὁ νοῦς, ἀκούραστος περιπατητής, μεταβάλλει σὲ προτάσεις τὰ φυσικὰ φαινόμενα καὶ ἀπὸ σκέψη σὲ σκέψη ἀποκαλύπτει τὰ μυστικὰ τῆς φύσης, ἀπαντώντας στὶς ἀπορίες καὶ στοὺς προβληματισμοὺς ποὺ τοῦ γεννοῦν. Δὲν συμβαίνουν τὰ ἴδια στὴν περιοχὴ τῆς ἠθικῆς. Μιλήσαμε καὶ ἐδῶ γιὰ δυὸ οὐσιώδεις παράγοντες, τὸ νοῦ καὶ τὴν ἠθικότητα. Ἀλλὰ ἐδῶ οἱ δυὸ αὐτοὶ παράγοντες δὲν βρίσκονται ποτὲ ὁ ἓνας έξω ἀπὸ τὸν ἄλλο.

Στὴν περιοχὴ τῆς ἠθικῆς λοιπὸν νοῦς καὶ ἠθικότητα εἶναι πάντα δεμένα μαζί· ποτὲ τὸ ἓνα χωρὶς τὸ ἄλλο. Μέσα στὴν ἠθικότητα ἐδρεύει πάντα καὶ νοῦς, ἀλλὰ ἡ ἠθικότητα πάλι δίνει τὸ περιεχόμενο στὴν ἠθικὴ σκέψη. Χωρὶς τὴν ἠθικότητα ὁ νοῦς μόνος του μπορεῖ νὰ δώσῃ μόνο τὸ σχῆμα τῶν ἠθικῶν προτάσεων, τὸν τύπο. Εὐτυχῶς ἡ συνείδηση δὲν διαθέτει μόνον αὐτὲς τὶς προτάσεις· ἂν ἦταν ἔτσι, δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ μιλοῦμε γιὰ ἠθικὴ ἐνέργεια· δὲν θὰ ὑπῆρχε τέτοιο πρᾶγμα. Ὑπάρχει ὅμως· μὲ αὐτὴν πραγματώνεται καὶ οὐσιώνεται ἡ ἠθικὴ ὑπόσταση τοῦ ἀνθρώπου. Καὶ ὑπάρχει, γιατί, ἂς τὸ ξαναποῦμε, νοῦς καὶ ἠθικότητα εἶναι ἀδιάσπαστα ἐνωμένα καὶ μαζί τὴ γεννοῦν. Πρέπει λοιπὸν ἐμεῖς νὰ ψάξουμε καὶ νὰ βροῦμε τὴ συμβολὴ τοῦ καθενὸς παράγοντος στὸ κοινὸ τους ἔργο γιὰ νὰ τὴν κατανοήσωμε καλύτερα, καὶ καλύτερα νὰ τὴν πραγματώνωμε. Ἀπὸ τὶς οὐσιαστικώτερες ἐκδηλώσεις τῆς ἠθικότητας εἶναι ἡ ἀγάπη, ἡ ἀγαπητικὴ διάθεσις ὅπως τὴν ὠνόμασαν οἱ παλαιοὶ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας μας. Καὶ ἀπὸ τὴν ἀγάπη, λοιπὸν, δὲν λείπει ὁ νοῦς. Φωτισμένος ὁ ἴδιος ἀπ' αὐτὴν, τὴ φωτίζει κι αὐτὸς ἀπὸ τὴ δική του πλευρά. Τούτῃ ἡ ἀγάπη, ὅταν πλημμυρίζῃ τὴν ψυχὴ, τῆς γίνεται οἶστρος γιὰ τὰ πιὸ μεγάλα ἔργα της.

Μεγάλος ὁ λόγος τοῦ Πλάτωνος ὅτι ἡ ἀρετὴ εἶναι φρόνηση, σοφία δηλαδή. Ὅσοι δὲν ἐπρόσεξαν τὸ βάθος τοῦ πλατωνικοῦ λόγου, ὅσοι δὲν εἶδαν ὅτι ἡ ὑπέρτατη σοφία κατὰ τὸν Πλάτωνα εἶναι τὸ μέγιστον μάθημα, δηλαδή ἡ ιδέα τοῦ ἀγαθοῦ, ποὺ αὐτὴ οὐσιώνει καὶ κυβερνᾷ ὄχι μόνο τὸν ἄνθρωπο ἀλλὰ καὶ τὸ σύμπαν, ὅσοι δὲν εἶδαν λοιπὸν ὅτι τὴν πρώτη ἀρχὴ καὶ τὸν ἔσχατο λόγο δένει ὁ Πλάτων ἀδιάσπαστα μέσα στὴ σοφία καὶ τὴν ἠθικότητα, εἶδαν καὶ στὸν Πλάτωνα, ὅπως καὶ στὸν Σωκράτη, ἓνα ὀρθολογιστὴ, ἄκρο ὀρθολογιστὴ, καὶ θέλησαν μὲ τὴ σειρά τους νὰ δοῦν καὶ αὐτοὶ ἔτσι τὴν περιοχὴ τῆς ἠθικῆς, νὰ τὴν ἐξετάσουν μὲ ὅποιο τρόπο

γίνεται ἡ διερεύνηση καὶ στὶς ἄλλες ἐπιστημονικὲς περιοχὲς³.

Ἡ ἀρετὴ ὅμως δὲν εἶναι μόνο σοφία, μὲ τὸ ὄχι σωστὸ νόημα, ποὺ ταυτίζει τὴ σοφία μὲ τὸ λόγο. Εἶναι καὶ κάτι ἄλλο, κυρίως αὐτό· γιατί ἂν δὲν εἶναι μαζὶ καὶ αὐτό, δὲν εἶναι ἀρετὴ. Εἶναι μαζὶ καὶ αὐτὸ ποὺ ὀνομάζουμε ἠθικότητα· ἔκφραση δηλαδὴ τῆς ἠθικῆς φύσης τοῦ ἀνθρώπου, ἐκείνης ποὺ τοῦ ἐπιτρέπει νὰ ἐπιτελῇ ἠθικὴ ἐνέργεια. Αὐτὸ τὸ κάτι ἄλλο προσπαθοῦμε νὰ συλλάβουμε καὶ νὰ φανερώσουμε κάπως.

Δ' Σχέση α' Φιλοσοφίας καὶ Ἐπιστήμης, β' Φιλοσοφίας καὶ Ἠθικῆς.

Εἶναι ἀνάγκη, πρὶν ἐπανέλθωμε στὴ διερεύνηση τῆς ἠθικότητας, νὰ ἐπισκοπήσωμε συνοπτικὰ δύο θέματα, ποὺ θὰ μᾶς ἀνοίξουν τὸ δρόμο πρὸς αὐτήν. Τὸ ἓνα, ἡ σχέση φιλοσοφίας καὶ ἐπιστήμης, ἡ σχέση ἠθικῆς καὶ φιλοσοφίας, τὸ ἄλλο.

α' Σχέση Φιλοσοφίας καὶ Ἐπιστήμης⁴.

Ὅλο καὶ περισσότερο ἔδαφος ξανακερδίζει στὴν ἐποχὴ μας ἡ γόνιμη καὶ παραστατικὴ σκέψη τοῦ Descartes γιὰ τὴ σχέση φιλοσοφίας καὶ ἐπιστήμης. Παρωμοίασεν ὁ Descartes μὲ ἓνα δέντρο τὸ νοητικὸ ἔργο τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ρίζα τοῦ δένδρου εἶναι ἡ μεταφυσικὴ, ὁ κορμός του ἡ φυσικὴ καὶ τὰ κλαδιά του οἱ ἄλλες μαθήσεις, οἱ ἐπιστῆμες. Μὲ τὴν εἰκόνα αὐτὴ ἔσωζε ὁ Descartes τὴν ἐνότητα τοῦ πνευματικοῦ ἔργου, ἔδινε καὶ τὴν τάξη ποὺ ἀκολουθήσε στὴν ἀνάπτυξή του καὶ μαζὶ καὶ τὴν ἱεράρχησή του. Πάντα παρὸν καὶ πάντα ἐπίκαιρο τὸ θέμα τῶν σχέσεων φιλοσοφίας καὶ ἐπιστήμης, ἀπασχόλησε πολὺ καὶ τοὺς μεγάλους Ἑλληνες φιλόσοφους καὶ μάλιστα τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη. Πάντα παρὸν στὴ βυζαντινὴ σκέψη, ποὺ μὲ ζέση καὶ νέο βάθος τὸ διερεύνησε. Τὸ θέμα τώρα πῆρε καὶ νέο σχῆμα : θρησκεία καὶ φιλοσοφία ἢ θρησκεία καὶ ἐπιστήμη. Τὸ ἴδιο πάνω

3. Πρβλ. *Tractatus* :

α) 4.1. Ἡ πρόταση παριστάνει τὴν ὕπαρξη καὶ τὴ μὴ ὕπαρξη τῶν καταστάσεων πραγμάτων.

4.11. Ἡ ὁλότητα τῶν ἀληθῶν προτάσεων εἶναι ὅλη ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη (ἢ ἡ ὁλότητα τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν).

4.111. Ἡ φιλοσοφία δὲν εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες...

β) 6.53, βλ. σ. 45.

γ) 6.42 καὶ 6.421, βλ. σ. 44.

δ) 4.2 Τὸ νόημα τῆς πρότασης εἶναι ἡ συμφωνία της καὶ ἡ ἀσυμφωνία της μὲ τὶς δυνατότητες τῆς ὕπαρξης καὶ τῆς μὴ ὕπαρξης τῶν καταστάσεων πραγμάτων.

4. Γιὰ τὸ θέμα τοῦτο βλέπε τὴν ἀναλυτικὴ διερεύνηση στὸ ἔργο μου *Φιλοσοφία καὶ Ἐπιστήμη*, Ἀθήνα 1961.

κάτω ἔγινε καὶ στὴ Λατινικὴ Δύση, ὅπου κατὰ τὴν Ἀναγέννηση κυρίως τὸ θέμα θρησκεία καὶ ἐπιστήμη προκάλεσε ὀξύτατη διαμάχη καὶ ἔφτασε στὶς γνωστὲς ἀκρότατες θέσεις. Ὁξύτατη πάλι ἡ διαμάχη, ποὺ προκάλεσε τὸν περασμένο κυρίως αἰώνα τὸ θέμα φιλοσοφία καὶ ἐπιστήμη μὲ τὶς γνωστὲς ἀκρότητές της. Ἡ ἐπιστήμη, ἡ θετικὴ ἐπιστήμη, ὅπως τὴν ἔλεγαν τώρα πρὸς ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὴ φιλοσοφία, ποὺ τῆς ἦταν ἀδύνατο νὰ εἶναι θετικὴ καὶ νὰ βρῇ δικαίωση, ἡ ἐπιστήμη, λέγω, δὲν περιοριζόταν νὰ διακηρύξη τὴν αὐτονομία της, ἀλλὰ ἤθελε νὰ ἀναγνωρισθῇ ὅτι μόνη αὐτὴ ἀποτελεῖ θεμελιωμένη προσφορὰ στὴν ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας.

Μέγα τὸ βαθύτατα φιλοσοφικὸ τοῦτο θέμα, ἴδιο πάντα στὸ βάθος παρὰ τὰ διαφορετικὰ σχήματα, μὲ τὰ ὁποῖα ὡς τώρα παρουσιάσθηκε. Ἀναζητᾷ νὰ συλλάβῃ τὴν ἄρθρωση, τὴν τάξη καὶ τὴν ἱεραρχία τοῦ νοητικοῦ ἔργου, νὰ ἐρμηνεύσῃ δηλαδὴ τὴν πνευματικὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴν ἴδια ὥρα νὰ προσδιορίσῃ τὸ νόημα, τὴ φύση καὶ τὴν οὐσία, κάθε ἄρθρωσης.

Μέγα τὸ θέμα, ἀλλὰ καὶ πάντα ἀνοιχτό· ἀνοιχτό, γιατί εἶναι φιλοσοφικὸ πρόβλημα. Κάτι κερδίζει τὸ πνεῦμα κάθε φορὰ ἀπὸ τὴ νέα ἀναμόχλευση τοῦ θέματος, μικρὸ ἢ μεγάλο. Δὲν ἀργοῦν ὅμως νέες προοπτικὲς καὶ νέοι ὀρίζοντες ποὺ εὐνοήθηκαν ἀπὸ τὰ κέρδη αὐτὰ νὰ καλέσουν πρὸς νέες διερευνήσεις. Καὶ αὐτὸ δὲν θὰ πάψῃ νὰ γίνεται. Κανεῖς δὲν ἀμφισβητεῖ σήμερα τὴν αὐτονομία, τὴν ἀνεξαρτησία τῆς ἐπιστήμης. Ζητοῦμε, ἀντίθετα, ἀπὸ τὸν ἐπιστήμονα νὰ ἐπιδίδεται στὸν τομέα τῶν ἐρευνῶν του μὲ τὴν αἴσθησι πλῆρους ἀνεξαρτησίας καὶ αὐτονομίας καὶ νὰ ἀναζητᾷ μὲ ὅλες του τὶς πνευματικὲς δυνάμεις τὴν ἄκρα ἀντικειμενικότητα. Μὲ ἓνα μόνο, βασικὸ ὅμως, ὅρο, ὅτι ἡ ἐπιστημονικὴ ἐρευνά του θὰ κινῆται μέσα στὰ πλαίσια τῶν ἀρχῶν καὶ μεθόδων τῆς ἐπιστήμης, μέσα στὰ πλαίσια δηλαδὴ αὐτοῦ ποὺ ὀνομάζουμε ἐπιστημονικὴ στάση τοῦ πνεύματος⁵. Δὲν πρέπει νὰ πιστέψῃ ὅτι μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ ἐρευνα λύνει προβλήματα φιλοσοφικά. Δὲν σημαίνουν αὐτά, βέβαια, ὅτι δὲν ἐπιτρέπεται στὸν ἐπιστήμονα νὰ φιλοσοφῇ καὶ ἀντίστροφα στὸ φιλόσοφο νὰ κάνῃ ἐπιστημονικὴ ἐρευνα. Ἐκεῖνο ποὺ ζητεῖται καὶ ἀπὸ τοὺς δύο εἶναι νὰ τηροῦν τοὺς κανόνες τοῦ παιγνιδιοῦ· ὅταν κάνουν ἐπιστήμη, νὰ κάνουν ἐπιστήμη, καὶ ὅταν κάνουν φιλοσοφία, νὰ κάνουν φιλοσοφία.

Ὡστε ἔχομε διαχωρισμὸ τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἔργου ἀπὸ τὸ φιλοσοφικό. Διαχωρισμός, ὅχι ὅμως καὶ ριζικὴ ἀπόσπασση, ἀποκοπή. Γιατὶ ἔρχονται ὥρες ποὺ ὁ ἐπιστήμονας αἰσθάνεται ὅτι ξεπέρασε τὰ πλαίσια τοῦ ἐπιστημονικοῦ χώρου. Τοῦτο συμβαίνει, ὅταν διερευνᾷ τὶς ἀρχὲς τῆς ἐπιστήμης του, ὅταν ἀναρωτιέται γιὰ τὸ νόημα καὶ τὴν προσφορὰ τῶν μεθοδικῶν του

5. Βλέπε τὰ ἔργα μου *Φιλοσοφία καὶ Ἐπιστήμη*, Ἀθήνα 1961 καὶ *Φιλοσοφικά μελετήματα*, Ἀθήνα 1972.

ὄπλων, ὅταν ἀποπειρᾶται νὰ ἐρμηνεύσῃ τὸ νόημα τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἔργου, καὶ σὲ ἄλλα πολλά. Τότε βλέπει ὅτι βρίσκεται στὸ χῶρο τῆς φιλοσοφίας, στὴν ὁποία ἔρχεται καὶ ἀκουμπᾷ καὶ ριζώνει ἡ ἐπιστήμη. Μὲ τὴν ἀντίστροφη φορὰ ἔρχονται ὥρες, ὅπου ἐκεῖνος ποὺ φιλοσοφεῖ διαπιστώνει, ὅτι ἀπὸ τὸ χῶρο τῆς φιλοσοφίας περνᾷ στὸ χῶρο τῆς ἐπιστήμης. Αὐτὲς οἱ κινήσεις ἀποτελοῦν κανονικὴ πορεία τοῦ πνεύματος καὶ τοῦ δίνουν τὴ δυνατότητα καὶ τὴν εὐκαιρία νὰ γεύεται ἀδιάσπαστη τὴν ἐνότητά του, μὲ ὅσες δυνάμεις διαθέτει, στὴν ὁλοκληρωμένη πραγμάτωσή του, ποὺ εἶναι φιλοσοφικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ. Ὅχι λοιπὸν διαμάχη τῶν πνευματικῶν χώρων καὶ ἔργων, ἀλλὰ σύνθεση, σύζευξη καὶ συνύφανση. Ἡ ἀναζήτηση τῆς ἐνότητας τοῦ πνεύματος, καὶ ἡ βίωσή της, πάντα πλουτίζουν καὶ βαθαίνουν ὄχι μόνο τὸν κόσμον τοῦ πνεύματος ἀλλὰ καὶ τὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου.

β' Φιλοσοφία καὶ Ἠθική.

Ἄς ἐξετάσωμε τώρα τὴ σχέση τῆς Φιλοσοφίας καὶ τῆς Ἠθικῆς. Ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους χρόνους ἕως καὶ τοὺς νεώτερους ὅλοι οἱ μεγάλοι φιλόσοφοι θεωροῦσαν τὴν ἠθική, ὄχι ἀπλῶς ἀδιάσπαστα ἐνωμένη μὲ τὴ φιλοσοφία, ἀλλὰ ὡς μέρος ἀπὸ τὰ οὐσιαστικώτερα τῆς φιλοσοφίας. Ἀνάλογη ἦταν ἡ στάση καὶ τῆς χριστιανικῆς φιλοσοφίας, καὶ στὴν Ἀνατολὴ καὶ στὴ Δύση. Οἱ ρίζες τῆς θρησκευτικῆς διδασκαλίας προσδιόριζαν τώρα τὴν ἠθικὴ ἐνέργεια, μὲ τὴν ὁποία θὰ κέρδιζε ἡ ψυχὴ τὴ σωτηρίαν της. Μεταφυσικὴ λοιπὸν πάλι στὴν οὐσία της ἡ Ἠθική. Καὶ ὅλοι οἱ μεγάλοι φιλόσοφοι τῶν νεώτερων χρόνων ὡς σήμερα γόνιμα ἀσχολήθηκαν μὲ τὴ διερεύνηση τοῦ πνευματικοῦ χώρου, καὶ ἰδιαίτερα τοῦ ἠθικοῦ χώρου.

Τὸ ἔργο τους τὸ ἔκανε δυσκολώτερο, πολὺ κάποτε δύσκολο, ἡ προοδευτικὴ ἀνάπτυξη τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν καὶ ἡ ἄφθονη ἐφαρμογὴ τους στὴ ζωὴ, ποὺ ἄπλωσε σὲ ὅλες τὶς πτυχὲς καὶ ἐκδηλώσεις της τὰ δίχτυα τῆς τεχνολογίας. Ὅλα αὐτὰ τὰ κινήματα τῆς θετικῆς νοοτροπίας κλείνουν τὰ αὐτιά τῶν δογματικῶν ὁπαδῶν της στὴ φωνὴ τοῦ πνεύματος καὶ ὁδηγοῦν, ἀκόμη καὶ ὅταν δὲν τὸ ἐπιδιώκουν συνειδητά, στὴν ἀποπνευμάτωση τοῦ ἀνθρώπου. Αὐτὲς τὶς δυσκολίες εἶχε τώρα νὰ ἀντιμετωπίσῃ ὁ φιλοσοφικὸς στοχασμός, καὶ γιὰ τοῦτο πιὸ πολύτιμη στάθηκε ἡ συμβολὴ του. Ἡ φιλοσοφικὴ διερεύνηση τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου ἔδειξε ὅλο καὶ περισσότερο πόσο βαρυσήμαντη εἶναι ἡ φωνὴ τοῦ πνεύματος. Ἐδειξε ἀκόμη ὅτι αὐτὴ καὶ μόνο αὐτὴ μπορεῖ νὰ σώσῃ τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τὴν ἀποπνευμάτωση ποὺ τὸν ἀπειλεῖ καὶ νὰ τὸν ὁδηγήσῃ στὴν ἀναζήτηση, ὄχι τοῦ κατατεμαχισμοῦ τοῦ προσώπου, ἀλλὰ στὴν ποθητὴ ὁλοκλήρωσή του. Κλάδο τῆς φιλοσοφίας θεωροῦν τὴν ἠθικὴ ὅλοι οἱ μεγάλοι φιλόσοφοι τῶν νεώτερων χρόνων. Σταματῶ τώρα σὲ τούτῃ τὴ διαπίστωση. Στὴ συνέχεια θὰ ἔχω τὴν εὐκαιρία νὰ δώσω καὶ ἐπιχειρήματα.

Ε' Ὑπάρχουν προτάσεις Ἠθικῆς;
Ἀνάλυση τῆς ἠθικῆς ἐνέργειας (συνέχεια).

Ἡ γνώμη τοῦ Wittgenstein ὅτι δὲν ὑπάρχουν προτάσεις τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς αἰσθητικῆς θέτει τὸ πρόβλημα τῆς φύσης τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς αἰσθητικῆς⁶. Ὄταν λέγῃ ὁ Wittgenstein ὅτι προτάσεις τῆς ἠθικῆς δὲν ὑπάρχουν

6. α' Ἠθικῆ (Wittgenstein, *Tractatus*, 6.4, 6.41 κλπ. Βλ. «Δευκαλίων» ὁ.π. 268).

6.4. Ὅλες οἱ προτάσεις εἶναι ἰσότιμες.

6.41. Τὸ νόημα τοῦ κόσμου πρέπει νὰ βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὸν κόσμο. Στὸν κόσμο ὅλα εἶναι, ὅπως εἶναι, καὶ ὅλα συμβαίνουν, ὅπως συμβαίνουν· μέσα στὸν κόσμο δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἀξία — καὶ ἂν ὑπῆρχε, δὲ θὰ εἶχε καμιὰ ἀξία. Ἄν ὑπάρχει μιὰ ἀξία, ποὺ νὰ ἔχει ἀξία, πρέπει νὰ βρίσκεται ἔξω ἀπὸ ὅλα αὐτὰ ὅσα συμβαίνουν καὶ ἔχουν - ἔτσι. Γιατὶ ὅλα ὅσα συμβαίνουν καὶ ἔχουν - ἔτσι εἶναι συμπτωματικά.

Αὐτὸ ποὺ τὰ κάνει νὰ μὴν εἶναι συμπτωματικά, δὲν μπορεῖ νὰ βρίσκεται μέσα στὸν κόσμο, γιατί τότε θὰ ἦταν καὶ αὐτὸ συμπτωματικό.

Πρέπει νὰ βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὸν κόσμο.

6.42. Γι' αὐτὸ προτάσεις τῆς ἠθικῆς δὲν μποροῦν νὰ ὑπάρχουν. Οἱ προτάσεις δὲν μποροῦν νὰ ἐκφράζουν τίποτα ἀνώτερο.

6.421. Εἶναι φανερό πὼς τὴν ἠθικὴ δὲν μποροῦμε νὰ τὴν ἐκφράσουμε μὲ λέξεις. Ἡ ἠθικὴ εἶναι ὑπερβατικὴ.

(Ἠθικὴ καὶ αἰσθητικὴ εἶναι ἓνα).

β' Φιλοσοφία (ὁ. π. 4.003, 4.0031 κλπ. Βλ. «Δευκαλίων» ὁ.π. 203, 210, 252, 271).

4.003. Οἱ περισσότερες προτάσεις καὶ τὰ ρωτήματα ποὺ ἔχουν διατυπωθεῖ γιὰ φιλοσοφικά ζητήματα δὲν εἶναι ἐσφαλμένα, ἀλλὰ ἀ-νόητα. Γι' αὐτὸ δὲν μποροῦμε καθόλου νὰ ἀπαντοῦμε σὲ τέτοιου εἶδους ρωτήματα, ἀλλὰ μόνο νὰ πιστοποιοῦμε πὼς εἶναι ἀνόητα. Τὰ περισσότερα ρωτήματα καὶ οἱ προτάσεις τῶν φιλοσόφων στηρίζονται στὸ πὼς δὲν καταλαβαίνουμε τὴ λογικὴ τῆς γλώσσας μας.

(Ἀνήκουν στὸ εἶδος τοῦ ρωτήματος, ἂν τὸ ἀγαθὸ εἶναι περισσότερο ἢ λιγότερο ταυτόσημο ἀπὸ τὸ ὥραϊο).

Καὶ δὲν εἶναι νὰ ἀπορεῖ κανεὶς πὼς πραγματικά τὰ βαθύτερα προβλήματα δὲν εἶναι προβλήματα.

4.0031. Ὅλη ἡ φιλοσοφία εἶναι «κριτικὴ τῆς γλώσσας». (Ὅχι βέβαια στὴν ἔννοια τοῦ Mauthner). Στὸν Russell ὀφείλουμε πὼς ἔδειξε πὼς ἡ φανερὴ λογικὴ μορφή τῆς πρότασης δὲν χρειάζεται νὰ εἶναι καὶ ἡ πραγματικὴ μορφή της.

4.112. Σκοπὸς τῆς φιλοσοφίας εἶναι ἡ λογικὴ διασάφηση τῶν σκέψεων.

Ἡ φιλοσοφία δὲν εἶναι θεωρία, ἀλλὰ δραστηριότητα.

Ἐνα φιλοσοφικὸ ἔργο οὐσιαστικά ἀποτελεῖται ἀπὸ διευκρινίσεις.

Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς φιλοσοφίας δὲν εἶναι «φιλοσοφικὲς προτάσεις», ἀλλὰ ἡ διασάφηση προτάσεων.

Ἡ φιλοσοφία πρέπει νὰ ἀποσαφηνίζει καὶ νὰ ὁροθετεῖ αὐστηρὰ τίς σκέψεις ποὺ συνήθως εἶναι, θὰ λέγαμε, θολές καὶ συγκεχυμένες.

—ἄρα καὶ ἂν διατυπωθοῦν δὲν θὰ ἔχουν νόημα—, ἐννοεῖ ὅτι δὲν ἀναφέρονται σὲ ἀντικείμενο ποὺ νὰ βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὸ λόγο, ὅπως οἱ προτάσεις τῆς φυσικῆς. Μᾶς ἀφήνει ἔτσι νὰ καταλήξωμε στὸ συμπέρασμα ὅτι προτάσεις τῆς ἠθικῆς, ἂν διατυπωθοῦν, θὰ εἶναι μόνο καθαρὰ λογικές, τυπικές λοιπόν, τύποι χωρὶς περιεχόμενο. Εἶναι ἔτσι; Ὅτι στὶς ἐπιστῆμες ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ τὸν ἐξωτερικὸ κόσμο συμβαίνει αὐτὸ ποὺ ὑποστηρίζει ὁ Wittgenstein εἶναι ἀναμφισβήτητο. Ὅτι δηλαδή ἐδῶ ἔχομε ἀπὸ τὴ μιὰ τὸ ἀντικείμενο καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὸ νοῦ, ποὺ προσπαθεῖ νὰ τὸ γνωρίσῃ. Καὶ ὅτι εἶναι πολὺ φανερό ἐδῶ ὅτι κατὰ τὴ γνώση ὑπερβαίνομε τὸ ἀντικείμενο, ἀφοῦ γιὰ νὰ τὸ γνωρίσωμε τὸ ἐκλογικεύομε. Οἱ ἄλλες ἐπιστῆμες (καὶ εἶναι πολλές —ἀπορῶ πῶς ὁ Wittgenstein ἀναφέρει μόνο τὴν Αἰσθητικὴ καὶ τὴν Ἠθικὴ—, ἐννοῶ τὶς ἐπιστῆμες ποὺ ἀναφέρονται στὸν ἐσωτερικόν, τὸν πνευματικὸ χῶρο), αὐτὲς οἱ ἐπιστῆμες, ἐπειδὴ δὲν ἐρευνοῦν ἀντικείμενο τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, δὲν ἔχουν τὸ δικό της ἢ κάθε μιὰ ἀντικείμενο, γιὰ τοῦτο οἱ προτάσεις τους εἶναι χωρὶς νόημα, χωρὶς περιεχόμενο, μόνο τυπικές, λογικὲς προτάσεις; Καὶ κάτι ἀκόμη : ἡ γνώση καὶ σ' αὐτὲς —ἂν εἶναι δυνατὴ— σημειώνει κάποια ὑπερβάση;

Πολύπτυχη ἡ πνευματικὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου. Μιὰ πτυχὴ τῆς ἀποτελεῖ τὸ θέμα τῆς κάθε μιᾶς ἀπὸ τὶς παραπάνω ἐπιστῆμες. Ἐπειδὴ τὰ θέματα τῶν ἐπιστημῶν αὐτῶν εἶναι πτυχὲς τῆς πνευματικῆς φύσης, δὲν προβάλλ-

4.115. Σημαίνει αὐτὸ ποὺ δὲν μπορούμε νὰ ποῦμε, παριστάνοντας καθαρὰ αὐτὸ ποὺ μπορούμε νὰ ποῦμε.

5.641. Ἔτσι ὑπάρχει πραγματικὰ μιὰ ἐννοια, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία μπορεῖ, στὴ φιλοσοφία, νὰ γίνεται λόγος γιὰ τὸ ἐγὼ μὲ ὄχι ψυχολογικὸ τρόπο.

Μὲ τὸ πῶς «ὁ κόσμος εἶναι ὁ κόσμος μου», μὲ τοῦτο, μπαίνει τὸ ἐγὼ στὴ φιλοσοφία.

Τὸ φιλοσοφικὸ ἐγὼ δὲν εἶναι ὁ ἄνθρωπος, δὲν εἶναι τὸ ἀνθρώπινο σῶμα ἢ ἡ ἀνθρώπινη ψυχὴ, ποὺ πραγματεύεται ἡ ψυχολογία, ἀλλὰ τὸ μεταφυσικὸ ὑποκείμενο, τὸ ὄριο —ὄχι ἓνα μέρος— τοῦ κόσμου.

6.53. Ἡ σωστὴ μέθοδος τῆς φιλοσοφίας θὰ ἦταν στὴν πραγματικότητα αὐτὴ : Νὰ μὴ λέμε τίποτα ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὸ ποὺ μπορεῖ νὰ εἰπωθεῖ, δηλαδή προτάσεις τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν —δηλαδή κάτι ποὺ δὲν ἔχει νὰ κάνει τίποτα μὲ τὴ φιλοσοφία— καὶ κάθε φορὰ ποὺ κάποιος ἄλλος θὰ ἤθελε νὰ πεῖ κάτι μεταφυσικόν, νὰ τοῦ ἀποδείχνουμε πῶς ἄφησε τὰ σημεῖα, σὲ ὀρισμένες προτάσεις του, χωρὶς νὰ τοὺς προσδώσῃ μιὰ σημασία. Αὐτὴ ἡ μέθοδος δὲν θὰ ἱκανοποιούσε τὸν ἄλλον — δὲν θὰ εἶχε τὸ αἶσθημα πῶς τὸν διδάσκουμε φιλοσοφία— ἀλλὰ αὐτὴ θὰ ἦταν ἡ μόνη αὐστηρὰ σωστὴ μέθοδος.

6.54. Γιὰ ὅποιον μὲ καταλαβαίνει οἱ προτάσεις μου ἀποτελοῦν διευκρινίσεις, ὅταν, ἀφοῦ μὲ τὴ βοήθειά τους —πατώντας πάνω τους— τὶς ὑπερπηδήσῃ καὶ προχωρήσῃ πέρα ἀπὸ αὐτὲς, τελικὰ τὶς ἀναγνωρίσῃ ὡς στερημένες ἀπὸ νόημα. (Πρέπει, θὰ λέγαμε, νὰ πετάξῃ μακριὰ τὴν ἀνεμόσκαλα, ἀφοῦ ἀνέβῃ πρῶτα μὲ αὐτή).

Πρέπει νὰ ξεπεράσῃ τὶς προτάσεις αὐτὲς καὶ τότε θὰ δεῖ τὸν κόσμον σωστά.

7. Γιὰ ὅσα δὲν μπορεῖ νὰ μιλάει κανεὶς, γιὰ αὐτὰ πρέπει νὰ σιωπᾷ.

λονται άμέσως στο νοϋ με όλη τήν καθαρότητα και σε όλη τήν έκτασή τους. Και έδω με μόχθο και με ιδρώτα θηρεύεται ή αλήθεια. Περισσότερο μάλιστα. Γιατί μιá πλάνη μās πείθει ότι τὰ ξέρομε, έπειδή είναι δικά μας. Περισσότερος είναι ο μόχθος, και πιο άκανθώδη προβλήματα διεγείρει ή έρευνα τούτη. "Ας θυμηθοϋμε πόσο κουράστηκε ο νοϋς, ώσπου να συλλάβη με καθαρότητα τις λογικές προτάσεις και να οίκοδομήση το σϋμα της Λογικής.

"Εχουν λοιπόν και οι έπιστήμες του πνευματικού χώρου το αντικείμενό τους, μόνο που δεν είναι έξω από το νοϋ. "Ωστόσο και στην περιοχή τούτη ή γνώση δεν παύει να είναι υπέρβαση. "Ο νοϋς παραλαμβάνει τήν κάθε πτυχή της πνευματικής του φύσης στη φυσική της, ως ποϋμε, κατάσταση, ως ένα προσανατολισμό προς το άγαθό, το ώραϊο, το δίκαιο κλπ. και διερευνώντας την οίκοδομεί άπάνω σ' αυτήν και με αυτήν τον κόσμο τών σκέψεων και τών προτάσεων για το ήθικό, το δίκαιο, το ώραϊο κλπ. "Εχομε λοιπόν και έδω με τή γνώση έκλογίκευση, άρα υπέρβαση.

Το ίδιο λοιπόν έργο έχει να έπιτελέση ή λογική και όταν διερευνά τα έξωτερικά και όταν διερευνά τα έσωτερικά αντικείμενα, τήν έκλογίκευσή τους. Και στις δυο περιπτώσεις ο νοϋς αναζητά τα κατάλληλα για τήν ύφή του αντικειμένου που διερευνά όπλα και τρόπους. Για τοϋτο άλλο περιεχόμενο έχουν οι προτάσεις της φυσικής, άλλο οι προτάσεις της ήθικης. Και πάλι άλλο οι προτάσεις της αισθητικής. Αϋτά τα σημεία πρέπει να προσέχη πολϋ όποιος εξετάζει το δύσκολο θέμα που άπασχολεί τον Wittgenstein. Περιττό να σημειώσω και πάλι ότι είναι πολϋ δυσκολώτερο να συλλάβωμε το νόημα τών ήθικων προτάσεων, από όσο το νόημα τών φυσικων προτάσεων. "Η ήθικότητα δεν είναι σταθμητή, δεν πιάνεται. "Αλλά αϋτό δεν σημαίνει ότι δεν είναι δυνατόν να μιλήσωμε γι' αϋτήν.

"Η ύφή της ήθικότητας είναι ή ύλη και το θέμα της ήθικης. Αϋτή τήν ύλη, ως ποϋμε, προσπαθεί να συλλάβη ο νοϋς. Να μην ξεγελάση κανέναν ο όρος «ύλη». Δεν άποδίδω μ' αϋτήν καμιά υλικότητα, καμιά υλική υπόσταση στην ήθικότητα. Θέλω να δηλώσω άπλως το θέμα, εκείνο που δίνει περιεχόμενο στην ήθική σκέψη, στην ήθική. Αϋτήν λοιπόν τήν ύφή έρευνά ο νοϋς και άπάνω σ' αϋτήν και με αϋτήν παρακολουθεί και έλέγχει τήν καλλιέργεια και άνάπτυξη της ήθικης ένέργειας και του ήθικοϋ στοχασμοϋ.

Στην έρευνα της φύσης ο νοϋς, ύστερα από πολλές περιπλανήσεις, άποτυχίες και άδιέξοδα, άρχισε να περιορίζει όλο και περισσότερο τή γνωστική του προσπάθεια ως προς τή φύση στην εξέταση τών λεγομένων φυσικων φαινομένων. Αϋτή ή κατεύθυνση κυριαρχεί σήμερα στους φυσικούς έπιστήμονες και άποδίδει. Πλούσια ή συγκομιδή της σε έπιστημονικές γνώσεις. Τον φυσικό κατά τήν έρευνά του δεν τον άπασχολεί το έρώτημα τί είναι φύση. Το έρώτημα τοϋτο, κατ' έξοχήν φιλοσοφικό, μεταφυσικό, το άφήνει στο φιλόσοφο, στο θεολόγο. Δεν άποκλείεται να άπασχολή και τον

ἴδιο σὲ ἄλλες ὥρες. Κατὰ τὴν ἔρευνά του ὅμως τὴν ἐπιστημονικὴ τὸν ἐνδιαφέρει ἡ ἀποκάλυψη τῆς αἰτιολογίας τῶν φυσικῶν φαινομένων, αὐτὴ καὶ μόνο. Τὰ παραπάνω προσδιορίζουν τὸ νόημα καὶ τὸ περιεχόμενο τῶν φυσικῶν προτάσεων, τῶν προτάσεων ὅλων τῶν λεγομένων θετικῶν ἐπιστημῶν.

Ἡ ἠθικὴ, ἀντίθετα, ἀνήκει στὴ φιλοσοφικὴ περιοχὴ, δὲν εἶναι θετικὴ ἐπιστήμη. Ὅσες ἀπόπειρες ἐγιναν γιὰ νὰ τὴν ὀργανώσουν ὡς θετικὴ ἐπιστήμη ἐστήριξαν ἀκόμη περισσότερο τὴν ἀντίθετη θέση, ἐκείνη δηλαδὴ ποὺ ἤθελαν νὰ κλονίσουν καὶ νὰ τὴν ἀντικαταστήσουν. Ἀνήκει ἡ ἠθικὴ στὴ φιλοσοφικὴ περιοχὴ, γιὰτὶ προϋποθέτει πάντα μιὰ ἐρμηνεία περὶ τοῦ ἀνθρώπου —θέμα φιλοσοφικό—, καὶ ἀπάνω σ' αὐτὴν ὑφαίνεται καὶ οἰκοδομεῖται. Γιὰ τοῦτο μποροῦν νὰ ὑπάρχουν διαφορετικὲς ἀπόψεις γιὰ τὴν ἠθικὴ, ἀπόψεις ποὺ στηρίζονται σὲ διαφορετικὴ ἐρμηνεία γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὴ φύση του.

Ὁ Wittgenstein καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι δὲν ὑπάρχουν προτάσεις ἠθικῆς καὶ αἰσθητικῆς, διότι σύμφωνα μὲ τὴ θεωρία του οἱ προτάσεις δὲν μποροῦν νὰ ἐκφράσουν τίποτα ἀνώτερο (6.42). Τὸ σημεῖο τοῦτο, ποὺ ὑποδηλώνει ἀσφαλῶς τὴν παρουσία τῆς «ἀξίας» στὸν ἠθικὸ καὶ στὸν αἰσθητικὸ κόσμο, θὰ ἐξετασθῇ στὴ συνέχεια. Ὡς πρὸς τὸ ἐρώτημα ποὺ θέσαμε, ἂν ὑπάρχουν προτάσεις τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς αἰσθητικῆς, θὰ χρειασθῇ νὰ συνεχίσουμε τὴν ἀνάλυση τῆς ἠθικότητας καὶ τῆς αἰσθητικότητας.

Στ' Ἡθικότητα καὶ Αἰσθητικότητα.

Ὅσα εἶπα ἕως τώρα μᾶς ἔφεραν, νομίζω, στὰ προπύλαια τῆς Ἡθικῆς. Μέσα δὲν μπήκαμε ἀκόμη. Πολὺ βοήθησε τὴν πορεία μας ἡ διάκριση ποὺ κάναμε⁷ ἀνάμεσα στὴ φυσικὴ καὶ τὴν ἠθικὴ καὶ ἡ ἀρχικὴ σύζευξη ποὺ δεχθήκαμε⁸ τῶν δυὸ βασικῶν παραγόντων τῆς ἠθικῆς ἐνέργειας, τοῦ νοῦ καὶ αὐτοῦ ποὺ ὀνομάσαμε ἠθικότητα. Τί εἶναι ὅμως ἡ ἠθικότητα; Τὸ ἐρώτημα περιμένει ἀκόμη τὴν ἀπάντησή του, ποὺ ἴσως αὐτὴ μᾶς ὀδηγήσῃ στὸ χῶρο τῆς ἠθικῆς. Γιὰ τὸ νόημα ποὺ δίνω στὸν ὅρο αἰσθάνομαι τὴν ἀνάγκη νὰ ἀναφερθῶ σὲ ἓνα ὅρο μὲ τὴν ἴδια κατάληξη τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, τὸν ὅρο ἀ ν θ ρ ω π ό τ η τ α. Μὲ τὸν ὅρο αὐτὸ δὲν ἐννοοῦσαν τὸ σύνολο τῶν ἀνθρώπων —τούτῃ ἡ σημασία εἶναι μεταγενέστερη—, ἀλλὰ τὸ ἴδιον ποιόν, τὴν ὑφὴ ἐκείνη ποὺ κάνει τὸ ὄν, στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται, ἄνθρωπο. Ὅχι λοιπὸν ποσοτικὸ τὸ νόημα τοῦ ὅρου ἀλλὰ ποιοτικόν.

Ἔτσι καὶ μὲ τὸν ὅρο ἠθικότητα ἐννοοῦμε τὸ ἴδιον ποιόν, τὴν ὑφὴ ἐκείνη, ποὺ κάνει ἠθικὴ ὀρισμένη ἐνέργεια τοῦ ἀνθρώπου, χωρὶς τὴν

7. Βλ. παραπάνω σελ. 46 ἐπ.

8. Βλ. παραπάνω σελ. 39 ἐπ.

όποια δὲν εἶναι ἠθική. Ἄς φύγωμε ἀπὸ τῆ σημασία τῆς ρίζας τοῦ ὄρου ἠθικότητα, ποὺ μᾶς πηγαίνει στοὺς ὄρους ἡ θ ο ς, ἔ θ ο ς (mos). Οἱ ὄροι αὐτοὶ ἐκφράζουν κάτι τὸ στατικό, ποὺ ἔτοιμο τὸ δεχόμαστε ἀπὸ τοὺς ἄλλους, τὴν παράδοση, τὴν κοινωνία. Κάτι τὸ κατεστημένο. Δὲν δηλώνουν τὴν ἐλεύθερη, τὴν ὑπεύθυνη, τὴ δημιουργικὴ ἐνεργητικότητα, μὲ τὴν ὁποία ἡ ἠθικὴ ἐνέργεια σφραγίζει τὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου. Οἱ ὄροι ἡ θ ο ς καὶ ἔ θ ο ς, ἔτσι δοσμένοι, ἐκφράζουν πράγματα, ποὺ, ἂν καὶ ἔχουν τὴν ἀξία τους γιὰ τὴ διαγωγή καὶ τὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, μᾶς πηγαίνουν ἔξω ἀπὸ τὴν ἠθική, μᾶς παραπέμπουν στὴν ψυχολογία καὶ τὴν κοινωνιολογία. Ἐδῶ, γιὰ τὴν ἠθική, τῆς ὁποίας τὴ φύση ἀναζητοῦμε, πρέπει νὰ θυμηθοῦμε τὴν ἄλλη σημασία ποὺ ἔχει ὁ ὄρος ἡ θ ο ς. Ὅταν μιλοῦμε γιὰ τὸ ἦθος ἑνὸς ἀνθρώπου, ὁ νοῦς μας δὲν πηγαίνει καθόλου στὰ ἦθη καὶ τὰ ἔθιμα, ἀλλὰ στὴν ἐνεργητικότητα καὶ συνέπεια, μὲ τὴν ὁποία ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς σμιλεύει τὸν ἑαυτό του, τὸ πρόσωπό του. Κάθε φορὰ ποὺ βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ τέτοια παράσταση ἀνθρώπου εἴμαστε βέβαιοι ὅτι ἔχομε νὰ κάνουμε μὲ τὴν ἠθικὴ ἐνέργεια τοῦ ἀνθρώπου, μὲ τὴν ἠθικότητα, μὲ ἔργο τῆς ἠθικῆς. Πάντα παρών, εἶπαμε, ὁ νοῦς στὴν ἠθικότητα, ἀλλὰ ὄχι μόνος αὐτός. Ὑπάρχει καὶ κάτι ἄλλο, ποὺ αὐτὸ οὐσιώνει τὴν ἠθικὴ ἐνέργεια. Ἡ ἠθικότητα ἐκφράζει ἐνέργεια, ἔργο. Ὁ νοῦς μόνος τοῦ θὰ ἔδινε τὸ σχῆμα. Ποιὰ εἶναι ἡ δύναμη τῆς πνευματικῆς φύσης τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ ὠθεῖ πρὸς τὸ ἔργο καὶ τὸ ἐπιτελεῖ; Τὴ φανερώνουν οἱ χαρακτηρισμοὶ ποὺ χρησιμοποίησαμε λίγο πρίν, οἱ χαρακτηρισμοὶ «ἐλεύθερη», «ὑπεύθυνη», «δημιουργικότητα». Ποιὰ ἄλλη ἀπὸ αὐτὴν ποὺ ὀνομάζουμε ἠθικὴ βούληση;

Ὡς ἔμβιο ὄν ὁ ἄνθρωπος εἶναι προικισμένος μὲ τὴν ὁρμὴ πρὸς αὐτοσυντήρηση, δράση, ἐνέργεια. Ἐπειδὴ τὴν ἴδια ὥρα ὁ ἄνθρωπος εἶναι καὶ πνευματικὸ ὄν, ἡ ὁρμὴ του αὐτὴ φωτίζεται ἀπὸ τὸ πνεῦμα καὶ ὑψώνεται σὲ βούληση. Ὡστε μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι βούληση εἶναι ἡ δύναμη ἐκείνη ποὺ ἐκφράζει τὴν ὁρμὴ πρὸς ἐνέργεια, δράση, δημιουργία, ἡ φωτισμένη ἀπὸ πνεῦμα, μὲ τὴν ὁποία ὁ ἄνθρωπος παίρνει ἀποφάσεις καὶ τίς ἐκτελεῖ. Εὐκόλα καταλαβαίνομε ἀμέσως ὅτι τὸ βουλευτικὸ στοιχεῖο δὲ λείπει ἀπὸ κανένα τομέα τῆς πολύπλοκης ἐνεργητικότητας τοῦ ἀνθρώπου. Ὅπου ἀπόφαση, ἐνέργεια, δράση, δημιουργία, ἐκεῖ καὶ βούληση. Ἀπὸ τὴν πιὸ θεωρητικὴ ἐνέργεια, στὴν ὁποία ὠθεῖται ἀπὸ τὴν ὁρμὴ («ὄρεξιν») τοῦ εἰδέναι, ὡς τὴν πιὸ ἀσήμαντη καὶ λεπτομερειακὴ ἐνέργεια τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Ποικίλες εἶναι οἱ εἰδικὲς μορφές καὶ οἱ χρωματισμοὶ ποὺ παίρνει ἡ βούληση στοὺς ποικίλους χώρους τῆς δραστηριότητος τοῦ ἀνθρώπου. Στὸ χῶρο τῆς ἠθικῆς ἐνέργειας τὴν ὀνομάζουμε ἀγαθὴ βούληση. Θὰ σταματήσω σ' αὐτὴν.

Ἀνάγκη νὰ συνοψίσω τὰ προηγούμενα. Σκοπὸ μας θέσαμε νὰ κατανοήσωμε τὴν ἠθικὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου. Δύο εἶναι, διαπιστώσαμε, οἱ ἀρχικὲς καὶ βασικὲς ρίζες ποὺ τὴ συνιστοῦν : ὁ νοῦς καὶ κάτι ἄλλο, ποὺ

τὸ ὀνομάσαμε ἠθικότητα (moralité), ἀδιάσπαστα ἐνωμένα. Ὁ νοῦς πάντα συμπάρεδρος μὲ τὴν ἠθικότητα, αὐτὴν ποὺ χαρίζει τὸ ἦθος, «τὸ ἴδιον ποιόν» στὴν ἠθικὴ ἐνέργεια τοῦ ἀνθρώπου. Ἀναζητώντας τί εἶναι αὐτὸ τὸ κάτι ἄλλο —ἠθικότητα μαζί μὲ τὸ νοῦ, ποὺ συγκροτεῖ τὴν ἠθικὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου— φτάσαμε στὴ βούληση, τὴν ὁρμὴ πρὸς ἐνέργεια, τὴ φωτισμένη πάλι ἀπὸ τὸ νοῦ. Συμπάρεδρος λοιπὸν ὁ νοῦς πάλι μὲ τὴ δύναμη, ποὺ σὰν ὁρμὴ ὑψώνεται σὲ βούληση. Ὅμως κάθε ὁρμὴ ποὺ φωτίζεται ἀπὸ τὸ νοῦ δὲν εἶναι ἠθικὴ βούληση· αὐτὸ σημαίνει ὁ προσδιορισμὸς «ἀγαθή», ποὺ βάζουμε στὴ βούληση ποὺ ἐργάζεται στὸ χῶρο τῆς ἠθικῆς. Τὸ κάτι ἄλλο λοιπὸν τῆς ἠθικότητας δὲν εἶναι ἡ ἀπλὴ ὁρμὴ πρὸς ἐνέργεια, δράση. Ἀλλὰ καὶ κάτι ἄλλο. Ὅπως ἡ θεωρητικὴ ὁρμὴ, ἡ «ὄρεξις», εἶναι ὁρμὴ ποὺ φέρεται πρὸς κάτι, πρὸς τὸ εἰδέναι, καὶ ἔτσι κινεῖ τὸ νοῦ καὶ πραγματώνεται ἡ γνώση, ἔτσι καὶ ἐδῶ ἡ ὁρμὴ, ποὺ ἀπὸ τὴ φύση τῆς περιέχει ἡ ἠθικότητα, στρέφεται πρὸς κάτι. Αὐτὸ τὸ κάτι δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὸ «καλόν», τὸ «ἀγαθόν». Αὕτῃ τὴν ὁρμὴ καλεῖται ὁ συμπάρεδρος νοῦς νὰ φωτίσῃ γιὰ νὰ ἐπιτελεσθῇ τὸ ἠθικὸ ἔργο. Ἐχομε ἔτσι, νομίζω, τὰ βασικὰ στοιχεῖα τῆς ἠθικῆς φύσης τοῦ ἀνθρώπου, τὸ νοῦ, συμπάρεδρο πάντα τῆς ἠθικότητας, ἡ ὁποία εἶναι ἡ ἔμφυτη ἔφεση, ἡ ὁρμὴ πρὸς τὸ «ἀγαθόν».

Σὲ ἀνάλογα, πιστεύω, ἀποτελέσματα θὰ ὀδηγοῦσε ἡ ἀνάλυση καὶ τῆς αἰσθητικῆς φύσης τοῦ ἀνθρώπου. Ρίζες τῆς αἰσθητικῆς φύσης δὲν πρέπει νὰ εἶναι ἄλλες ἀπὸ τὸ νοῦ, ἀδιάσπαστα ἐνωμένο μὲ τὴν αἰσθητικότητα, τὴ δύναμη ποὺ παρέχει στὴν καλλιτεχνικὴ δημιουργία «τὸ ἴδιον ποιόν», τὴν ὑφὴ τῆς· τὴν αἰσθητικότητα ποὺ ἀφετηρία τῆς ἔχει τὴν ὁρμὴ πρὸς καὶ τὴν ἔφεση τοῦ ωραίου. Αὕτῃ τὴν ὁρμὴ ἔρχεται καὶ φωτίζει ὁ νοῦς συνυφασμένος μὲ τὴν αἰσθητικότητα. Ἐχουν καὶ ἄλλα κοινὰ ἡ ἠθικὴ καὶ ἡ αἰσθητικὴ. Εἶναι καὶ οἱ δύο περιοχὲς τῆς φιλοσοφίας. Φιλοσοφικὴ ἡ διερεύνηση τῶν βασικῶν καὶ θεμελιωδῶν ζητημάτων τους, ὅπως εἶναι τὸ θέμα τῆς ἠθικῆς φύσης, τῆς αἰσθητικῆς φύσης, τὸ θέμα τοῦ ἀγαθοῦ, τὸ θέμα τοῦ ωραίου κ.ἄ.

Ζ' Διάκριση Θεωρητικῆς Φιλοσοφίας καὶ Ἐπιστήμης ἀπὸ τὴν Ἠθικὴ καὶ τὴν Αἰσθητικὴ.

Ἡ Ἠθικὴ καὶ ἡ Αἰσθητικὴ διακρίνονται ἀπὸ τὴ Θεωρητικὴ Φιλοσοφία ὡς πρὸς τὸ στόχο τους. Ἡ θεωρητικὴ φιλοσοφία, ὅπως καὶ ἡ ἐπιστήμη γενικά, στόχο τους ἔχουν τὴ θήρα τῆς ἀλήθειας. Δὲν συμβαίνει τὸ ἴδιο μὲ τὴν ἠθικὴ καὶ τὴν αἰσθητικὴ. Τὴν ἀλήθεια βέβαια θηρεύουν καὶ αὐτὲς κατὰ τὴ διερεύνηση τῶν θεμάτων τους, ἀλλὰ καὶ τὴν ξεπερνοῦν, γιατί τελικός τους στόχος εἶναι ἡ τελειότητα τοῦ ἀνθρώπου, ὁ ἀγαθὸς ἄνθρωπος γιὰ τὴν ἠθικὴ, τὸ ωραῖο καὶ ἡ πραγμάτωσή του γιὰ τὴν αἰσθητικὴ. Τὸ ἀγαθὸ

και το ωραίο δεν είναι αντικείμενα, αλλά ιδέες, τις οποίες αγωνίζεται να συλλάβει και να κατανοήσει ο νοῦς, ιδεώδη που αγωνίζεται να πραγματώσει, με τις πράξεις του το πρώτο (ἠθική), με τα καλλιτεχνικά του δημιουργήματα το δεύτερο (αἰσθητική).

Ἔχουμε ἐδῶ τὴν οὐσιωδέστερη διαφορά που χωρίζει τὸ χῶρο τῆς ἠθικῆς καὶ τὸ χῶρο τῆς αἰσθητικῆς ἀπὸ τὴ θεωρητικὴ φιλοσοφία καὶ ὅλες τὶς ἄλλες ἐπιστῆμες. Ἡ θεωρητικὴ φιλοσοφία, ἡ ὁποία θηρεύει τὸ «καθόλου», διερευνᾷ καὶ βαθαίνει τὰ ἐρωτήματα καὶ τὰ προβλήματα που ἀναπηδοῦν κατὰ τὴ συνοπτικὴ καὶ τὴν ἐποπτικὴ θεώρησή της. Ὅλη ἡ ἐργασία τῶν ἐπιστημῶν ἀναφέρεται στὴ διερεύνηση καὶ ἐξέταση τοῦ κόσμου τῶν ἀντικειμένων, ἐνῶ ἡ ἠθικὴ καὶ ἡ αἰσθητικὴ προσπαθοῦν νὰ συλλάβουν ιδέες καὶ νὰ πραγματώσουν ιδεώδη. Μόνο νὰ συλλάβουν ὅμως; Γιατὶ ὅχι καὶ νὰ διαμορφώσουν; Τὴν ἴδια ὥρα που ὁ στοχαστὴς βαθαίνει τὸ ἀγαθό, τὴν ἴδια ὥρα καὶ τὸ διαμορφώνει. Ἄς θυμηθοῦμε ἐδῶ τὸ μεγάλο βάθος που χάρισαν στὴν ιδέα τοῦ ἀγαθοῦ ὁ Σωκράτης καὶ ὁ Πλάτων. Ἡ διαμόρφωση δὲν ἐπιτελεῖται μόνο κατὰ τὴ θεώρηση ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν πράξη τοῦ ἀγαθοῦ. Ἄς θυμηθοῦμε πάλι τὸ μέγα ἠθικὸ μήνυμα που περιέχει ὁ τρόπος, με τὸν ὁποῖο δέχθηκε τὸ θάνατο ὁ Σωκράτης, ὁ τρόπος με τὸν ὁποῖον ἤπιε τὸ κώνειο. Τὰ ἴδια συμβαίνουν καὶ με τὸ ωραίο καὶ κατὰ τὴ θεώρησή του ἀπὸ τὸ στοχαστὴ καὶ κατὰ τὴν πραγμάτωσή του ἀπὸ τὸν καλλιτέχνη.

Εἶπαμε ὅτι ἡ ἠθικὴ καὶ ἡ αἰσθητικὴ στόχο τους ἔχουν τὴ σύλληψη ιδεῶν, τοῦ ἀγαθοῦ ἡ πρώτη, τοῦ ωραίου ἡ ἄλλη, καὶ τὴν πραγμάτωσή τους με τὴν πράξη ἡ πρώτη, με τὸ καλλιτεχνικὸ δημιούργημα ἡ ἄλλη. Ἄν γιὰ τοῦτο, γιὰ τοὺς στόχους τους δηλαδή, τὶς ὀνομάζει ὁ Wittgenstein ὑπερβατικές, δὲν ἔχει ἄδικο. Εἶναι ὑπερβατικές. Ὁ νοῦς, ὅταν ἀσχολῆται με αὐτὲς βρίσκεται ἔξω καὶ πέρα ἀπὸ τὸν κόσμο τῶν ἀντικειμένων, στὸ χῶρο τῶν ιδεῶν. Σημαίνει ὅμως τοῦτο ὅτι γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ προτάσεις τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς αἰσθητικῆς δὲν μποροῦν νὰ ὑπάρχουν, ὅπως λέγει ὁ Wittgenstein, ὅτι λοιπὸν δὲν μποροῦμε νὰ μιλήσουμε γι' αὐτές⁹; Ἡ ἀπάντησή μας σὲ τοῦτο τὸ καυτὸ ἐρώτημα εἶναι νὰ θυμίσουμε ὅτι στὴ ρίζα καὶ τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς αἰσθητικῆς εἶναι, ὅπως προσπάθησα νὰ δείξω, ὁ νοῦς, καὶ ὅπου νοῦς ἐκεῖ καὶ νόηση, καὶ ὅπου νόηση ἐκεῖ καὶ πρόταση. Δουλειά μας νὰ διερευνήσουμε πῶς ὁ νοῦς ἐπιτρέπει στὸν ἑαυτό του νὰ ἀποφαίνεται στοὺς δυὸ αὐτοὺς χώρους, πῶς ἐνορχηστρώνεται, καὶ ὅχι νὰ ἀρνιόμαστε στὸ νοῦ τὴ δυνατότητα νὰ νοῇ, νὰ ἐργάζεται καὶ στοὺς χώρους αὐτοὺς. Τὴ στιγμὴ μάλιστα που ἔχουμε μακρόχρονη πνευματικὴ πορεία στοὺς χώρους αὐτοὺς καὶ διερεύνησή τους, πορεία αἰώνων, ἀποτέλεσμα τῆς ὁποίας εἶναι νὰ μποροῦμε σήμερα νὰ μιλοῦμε βαθύτερα γιὰ τὸ ἀγαθὸ καὶ τὸ ωραίο ἀπ' ὅσο στὰ

9. *Tractatus* 6.42 καὶ 6.421.

χρόνια τοῦ Ὁμήρου. Δὲν ἀμφισβητῶ ὅτι πολλοὶ οἱ λόγοι ποὺ δούλεψαν γιὰ τὸ γεγονὸς τοῦτο. Ποιὸς μπορεῖ ὅμως νὰ ἀρνηθῇ ὅτι κατὰ κύριο λόγο τοῦτο ὀφείλεται στὴν ἀσταμάτητη διερεύνηση τῶν ἰδεῶν αὐτῶν ἀπὸ τὸ νοῦ; Θὰ μᾶς ποῦν ὅτι ἡ σύλληψη τῶν ἰδεῶν γενικὰ εἶναι κάτι τὸ ἀνέφικτο, ἀφοῦ στὸ βάθος σημαίνει σύλληψη τοῦ ἀπόλυτου. Ἄρρητη δέχτηκε ὁ Πλάτων τὴν ἐπαφὴ τῆς ψυχῆς μὲ τὶς ιδέες, αὐτὸ ὅμως δὲν τὸν ἐμπόδισε σὲ ὅλη του σχεδὸν τὴ φιλοσοφικὴ πορεία νὰ μιλᾷ γιὰ τὶς ιδέες, νὰ θεμελιώνη ἀπάνω στὶς ιδέες τὴν ὅλη φιλοσοφικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ του πορεία γιὰ νὰ δείξῃ μὲ ποιὸ τρόπο καὶ μὲ ποιὸ δρόμο θὰ ἐπιτύχῃ ἡ ψυχὴ τὴν ἄρρητη ἐπαφὴ τῆς μ' αὐτές, ἐπαφὴ ποὺ ἀποτελεῖ τὴ μεγάλη κατάφαση τῆς ψυχῆς, τὴ γονιμοποιεῖ καὶ δικαιώνει τὸ πνευματικὸ τῆς ἔργο, τὴν ὑπαρξὴ τῆς. Τόπος τῶν ἰδεῶν εἶναι, λέγει ὁ Πλάτων, ἡ ψυχὴ. Βαθὺς λόγος, ποὺ δὲν ἔχει διερευνηθῇ ἀκόμη ὅσο πρέπει. Δείχνουν αὐτὰ ὅτι ὁ νοῦς δὲν σταματᾷ μπροστὰ στὸ ἀνέφικτο. Ἀντίθετα τὸ μεταβάλλει σὲ πλούσια καὶ γόνιμη πηγὴ πνευματικοῦ ἔργου. Ὁ Wittgenstein λέγει, ὅτι γιὰ ὅ,τι δὲν μποροῦμε νὰ μιλήσωμε πρέπει νὰ σωπαίνωμε¹⁰. Πολύτιμη σκέψη· ὅχι ὅμως νὰ τῆς δώσωμε τὸ ἀπόλυτο κῦρος ποὺ τῆς δίνει ὁ ἴδιος. Νὰ τὴ δοῦμε σὰν πρακτικὴ συμβουλὴ γιὰ τὸν καθένα, νὰ τὸν βοηθᾷ στὴν κρίση καὶ ἀπόφαση ποῦ, πότε καὶ πῶς νὰ σταματήσῃ, ὅταν πείθεται ὅτι δὲν ἔχει νὰ δώσῃ ἄλλο ὠφέλιμο ἔργο.

Οὔτε τὸ ἄπειρο οὔτε τὸ μηδὲν οὔτε τὸ χάος ἐφίμωσαν τὴ σκέψη. Πολὺ λιγώτερο τὸ ἀνέφικτο. Τὸ τελευταῖο, ἀντίθετα, οἰστρηλάτησε τὸ νοῦ. Σ' αὐτὸ ὀφείλονται μερικὲς ἀπὸ τὶς ὑψηλότερες ἐξάρσεις τοῦ νοῦ. Ἄς θυμηθοῦμε πάλι τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν οἶστρο ποὺ τὸν διακατέχει κατὰ τὴν πορεία του πρὸς τὸν κόσμον τῶν ἰδεῶν. Ἄς θυμηθοῦμε ἀκόμη τὸν οἶστρο ποὺ ἐφτέρωνε τὴ σκέψη τῶν μεγάλων Πατέρων τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων στὴν ἀνοδικὴ πορεία τους πρὸς τὸ θεό, κι ἃς πίστευαν ὅτι ὁ θεὸς εἶναι «ἀδιανόητος», «ἀόριστος», «ἀκατάληπτος». Ὁ οἶστρος πρὸς τὸ ἀνέφικτο ἄνοιξε γενικὰ στὴ σκέψη τοὺς δρόμους πρὸς τὴ μεταφυσικὴ, δρόμους πλούσιους καὶ γόνιμους. Κανεῖς δὲν μπορεῖ νὰ πῇ ὅτι ἡ μεταφυσικὴ στὸ σύνολό της ἀποτελεῖ ἓνα λάθος καὶ ὅτι οἱ προτάσεις της εἶναι χωρὶς νόημα.

Γιατὶ τότε ὁ Wittgenstein καταλήγει στὰ συμπεράσματα ποὺ ἀναφέραμε; Μοναδικὸ στόχο του θέτει τὴ διερεύνηση καὶ κατοχύρωση τῆς ἐπιστημονικῆς μεθόδου, μὲ τὴν ὁποία ὁ νοῦς θηρεύει τὴν ἀλήθεια. Καὶ μέθοδός του ἡ λογικὴ, ποὺ τὴν ἀντλεῖ ἀπὸ τὴ γλῶσσα¹¹. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ ἐρωτηματικὰ ποὺ διεγείρει ἡ σύλληψη τῆς λογικῆς ἀπὸ τὴ λογικὴ τῆς γλώσσας, εἶναι ἀμέσως φανερό στὸ *Tractatus* τοῦ Wittgenstein ὅτι ἡ λογικὴ αὐτὴ τὸν ἀναγκάζει νὰ περιοριστῇ μόνον ἢ κυρίως στὸν τρόπο, μὲ τὸν ὁποῖο ἐργά-

10. *Tractatus* 7.

11. *Tractatus* 4.003.

ζεται ό έπιστημονικός νοός, όταν εξετάζει τόν κόσμο τών αντικειμένων. Για τοϋτο και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι μόνο ή Φυσική —μ' αϋτή δηλώνει όλες τις έπιστήμες που διερευνούν αντικείμενα— δίνει προτάσεις με νόημα, με περιεχόμενο¹². Άλλά ό νοός δέν είναι μονοκόμματος. Έκτός από την έπιστημονική στάση αναπτύσσει και τή φιλοσοφική. Και αϋτή πάλι χωρίζεται στη θεωρητική και την πρακτική, που περιλαμβάνουν θέματα για τὰ όποια κατά τόν Wittgenstein πρέπει νά σωπαίνωμε¹³. Δέν θεωρώ αναγκαίο νά προσδιορίσω τους δυο μεγάλους τομείς της φιλοσοφίας: πολϋ γνωστά πράγματα. Θα σταματήσω μόνο στον κύριο χαρακτήρα της πρακτικής φιλοσοφίας, τὸ δεοντολογικό. Ό όρος αϋτός ακριβώς εκφράζει τὸ πρίσμα, κάτω από τὸ όποίο ό νοός έρευνά την αλήθεια στον τομέα τοϋτον. Η ήθική και ή αίσθητική είναι στην οϋσία τους δεοντολογίες, ή πρώτη τοϋ άγαθοϋ, ή δεύτερη τοϋ ωραίου. Δεοντολογίες και στη θεωρητική διερεύνηση και στην πραγμάτωση της πράξης ή τοϋ έργου.

Όπου δεοντολογία έκει και πορεία προς ιδανικό, προς ιδεώδες. Η έρευνα τοϋ νοϋ σ' αϋτὰ τὰ πεδία παρουσιάζει τὰ ακόλουθα χαρακτηριστικά: α) Την ίδια ώρα ό νοός και φωτίζεται και φωτίζει. Φωτίζεται στην πορεία του από τὸ ιδανικό που διερευνά, διότι τὸ ιδανικό αϋτὸ ζή μέσα στην ψυχή του, αλλά την ίδια ώρα φωτίζει και ό νοός τὸ ιδανικό με τή διερεύνηση που τοϋ κάνει. β) Ένώ κατά τή διερεύνησή του ό νοός προσπαθεί, όπως πάντα, νά είναι αντικειμενικός, τὸ αποτέλεσμα δέν είναι άπλως μιὰ αλήθεια, αλλά μιὰ αλήθεια που περιέχει τὸ δέον, τὸ πρέπει, επάνω στο όποίο καλείται ό άνθρωπος νά ρυθμίζει τή ζωή του (ήθική) ή που πρέπει νά φωτίζει τὸ καλλιτεχνικό του δημιούργημα (αίσθητική). Τὰ παραπάνω χαρακτηριστικά φανερώνουν ότι ή δεοντολογία είναι αδιάσπαστα συνυφασμένη με τὸ υποκείμενο. Δέν άφορμάται μόνο από αϋτό, αλλά και μόνο σ' αϋτό αναφέρεται.

Είπαμε ότι ή δεοντολογία στόχο της έχει ένα ιδανικό που προσδιορίζεται από πνεϋμα, τὸ νοϋ, και την ίδια ώρα και αϋτό τὰ προσδιορίζει. Αϋτό φανερώνει στον καθένα και ή προσωπική του πείρα. Έρχεται ώρα που ό καθένας, κυρίως κατά την έφηβική του ήλικία, συνειδητοποιεί ότι μέσα του έχει διαμορφώσει ένα όραμα για τόν έαυτό του, όραμα που εκφράζει πώς θέλει τόν έαυτό του. Ένα ιδανικό λοιπόν τύπο τοϋ έαυτοϋ του. Αϋτό τὸ όραμα προσπαθεί νά ικανοποιήσει με τις πράξεις του, και αϋτό είναι τὸ κριτήριο τών πράξεών του. Αμετακίνητο δέν είναι τὸ όραμα αϋτό σε όλη τή ζωή τοϋ ατόμου. Όσο προχωρεί στην ήλικία, βαθύτερα, καλύτερα διαμορφώνεται μέσα του, αλλά και τόν διαμορφώνει.

Είναι γενικά παραδεκτό ότι ό άνθρωπος με τή σκέψη, με την πνευματική του ενέργεια υπερβαίνει τή φυσική του κατάσταση, τή ζωϊκότητά του,

12. *Tractatus* 6.53.13. *Tractatus* 6.53 και 7.

πηγαίνει πέρα ἀπ' αὐτήν. Σὲ τούτῃ τὴν ὑπέρβαση τὸ μεγαλύτερο ἄλμα ὀφείλεται, πιστεύω, στὴ δεοντολογία. Ἡ δεοντολογία, λόγος περὶ τοῦ δέοντος γιὰ τὸν ἄνθρωπο, προβάλλει ἓνα κατηγορικὸ καὶ ἀπόλυτο πρέπει. Αὐτὸ τὸ πρέπει τὸν καλεῖ νὰ μὴ ἀφήνεται στὶς ὁρμὲς καὶ ροπὲς τοῦ ζωϊκοῦ του εἶναι, νὰ μὴ παραδίδεται λόγου χάρη παντοῦ καὶ πάντα στὸ ἡδύ, ἀλλὰ νὰ ἀνερευνᾷ τὸ δέον γι' αὐτόν, ποὺ εἶναι πνευματικὸ ὄν, καὶ μὲ αὐτὸ τὸ δέον νὰ ρυθμίζει καὶ ἀπάνω σ' αὐτὸ νὰ μετρᾷ τὶς πράξεις του, καὶ κάθε δημιουργικὴ του ἐνέργεια. Μὲ ἄλλα λόγια τὸν καλεῖ νὰ πραγματώσῃ παντοῦ καὶ πάντα ὅσο μπορεῖ, τὸν ἰδανικὸ ἄνθρωπο, ὅχι τὸ φυσικὸ, ἓνα ἄνθρωπο ποὺ ὅλο καὶ διαμορφώνεται μέσα στὴν ψυχὴ του. Κι ἄς ξέρῃ πὼς δὲν θὰ τὸν φτάσῃ στὴν ἀπολυτότητα τῆς τελειότητάς του. Αὐτὸ τὸ αἶτημα καλύπτει ὅλη τὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, πέρα ὡς πέρα, καὶ αὐτὸ συνιστᾷ καὶ τὴ δραματικότητα τῆς ζωῆς του, ἀλλὰ σ' αὐτὸ ὀφείλεται καὶ τὸ ὅποιο μεγαλεῖο του. Σωστὸ λοιπὸν νὰ θεωροῦμε ὅτι ἡ ἀποκάλυψη τοῦ δέοντος, ποὺ δημιούργησε γιὰ τὸν ἄνθρωπο ἓνα δεύτερο κόσμο, πλατύτερο καὶ πλουσιώτερο ἀπὸ τὸ φυσικὸ, ἀποτελεῖ τὸ μεγαλύτερο ἄλμα στὴν ὑπέρβαση, ποὺ ἔφερε τὸν ἄνθρωπο πέρα ἀπὸ τὴ ζωϊκότητά του.

Ὅλα αὐτὰ κάνουν πολὺ φανερὴ τὴν οὐσιαστικὴ καὶ μεγάλη διαφορὰ ποὺ χωρίζει τὶς προτάσεις τῆς δεοντολογίας (ἠθικῆς καὶ αἰσθητικῆς) ἀπὸ τὶς προτάσεις τῆς φυσικῆς. Ἀγρυπνὸς ὁ νοῦς πρέπει νὰ μὴ μεταφέρῃ τὰ κριτήρια, τὰ μέτρα, τὶς μεθόδους, τὸν τρόπο γενικὰ τῆς ἐργασίας ἀπὸ μιὰ περιοχὴ σὲ ἄλλη, ἀπὸ τὴ φυσικὴ στὴ δεοντολογία. Μεγάλον λάθος ποὺ συχνὰ ἔγινε στὸ παρελθὸν καὶ δὲν ἔπαψε καὶ σήμερα νὰ γίνεται, ὅπως μᾶς δείχνει τὸ *Tractatus* τοῦ Wittgenstein, ὁ ὁποῖος, ἐπειδὴ ἡ λογικὴ του γιὰ τὶς προτάσεις τῆς φυσικῆς δὲν ἀποδίδει ἂν χρησιμοποιηθῇ στοὺς χώρους τῆς ἠθικῆς, τῆς αἰσθητικῆς κ.ἄ., μᾶς καλεῖ νὰ σωπαίνουμε, διότι δὲν μποροῦμε σ' αὐτοὺς τοὺς χώρους νὰ διατυπώσωμε προτάσεις.

Ἄς προσθέσω ὅτι ἐδῶ καὶ ἓναν αἰῶνα πολλοὶ φιλόσοφοι καὶ «λογικοὶ» ἀσχολήθηκαν μὲ τὴ φιλοσοφικὴ διερεύνηση τοῦ κόσμου τῶν ἀξιῶν καὶ μὲ τὴ λογικὴ ἀνάλυση καὶ θεμελίωση κρίσεων ἀξίας. Οἱ «λογικοὶ» ἀσχολήθηκαν ἀκόμη καὶ μὲ τὴν ἀνάλυση τῶν λογικῶν τρόπων καὶ μεθόδων, ποὺ ἐπιβάλλεται νὰ χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὴν ὀρθὴ τυπικὴ (λογικὴ) διατύπωση τῶν δεοντολογικῶν κρίσεων. Δὲν κρίνω ἀναγκαῖον νὰ ἀσχοληθῶ μὲ τὰ παραπάνω θέματα ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς λογικῆς. Περιορίσθηκα στὴν παρουσίασή τους καὶ προσπάθησα νὰ δώσω τὴ φιλοσοφικὴ τους μόνο θεμελίωση.

Η' Κρίσεις ἀξίας.

Εἶδαμε ὅτι ἡ ἠθικὴ καὶ ἡ αἰσθητικὴ εἶναι χώροι κατ' ἐξοχὴν ἀξιολογικοί. Καὶ ἀφοῦ εἶναι ἔτσι, οἱ κρίσεις ποὺ διατυπώνονται σ' αὐτοὺς εἶναι

πάντα αξιολογικές· φυσικά και όταν τὸ κατηγορούμενό τους εἶναι σὲ θετικό βαθμό. Οἱ κρίσεις «τοῦτο εἶναι καλό», «τοῦτο εἶναι ἄσχημο» εἶναι κρίσεις ἀξίας, γιατί τὸ καλό, τὸ ἄσχημο εἶναι ἀξίες. Φανερώτερο τὸ πρᾶγμα γίνεται στὶς συγκριτικές κρίσεις, πὺ διατυπώνουν τὸ ἀνώτερο ἢ τὸ κατώτερο. Ἀλλὰ καὶ οἱ κρίσεις, ὅπου τὸ κατηγορούμενο εἶναι στὸν ὑπερθετικό βαθμό, καὶ ὅταν δὲν εἶναι συγκριτικές ἀλλὰ ἀποδίδουν μιὰ ιδιότητα στὸν ἀνώτατο βαθμό μὲ τρόπο ἀπόλυτο, εἶναι βέβαια καὶ αὐτὲς κρίσεις ἀξίας.

Πολλοὺς λογικοὺς καὶ πολλοὺς φιλοσόφους ἐβασάνισαν οἱ κρίσεις ἀξίας. Μέγα, ἄπειρο τὸ πλῆθος τῶν κρίσεων ἀξίας ἢ καλύτερα τῶν συγκριτικῶν κρίσεων, πὺ διατυπώνει ἢ μπορεῖ νὰ διατυπώσῃ ὁ νοῦς σὲ ὅλες τὶς περιοχὲς πὺ τὸν ἀπασχολοῦν. Μόνο ὅμως οἱ κρίσεις ἀξίας στὴν ἠθική καὶ τὴν αἰσθητική δημιουργοῦν πρόβλημα. Γιατί; Στὶς ἄλλες περιοχὲς οἱ συγκριτικές κρίσεις παρέχουν τὴ δυνατότητα ἀναγωγῆς τοῦ κατηγορουμένου σὲ σταθμητὰ στοιχεῖα, μὲ τὰ ὁποῖα δὲν βεβαιώνεται ἀπλῶς ἀλλὰ ἀποδεικνύεται ἡ ἀλήθεια τῆς κρίσης. Ὅταν ποῦμε λόγου χάρις ὅτι τοῦτο τὸ σῶμα εἶναι βαρύτερο ἀπὸ ἐκεῖνο, πηγαίνομε στὴ ζυγαριὰ καὶ ἐκείνη μὲ ἀποδεικτικό τρόπο τὸ βεβαιώνει ἢ τὸ διαψεύδει.

Ἔχομε λοιπὸν ἐδῶ ἀπόδειξη γιὰ τὸ ναὶ ἢ γιὰ τὸ ὄχι. Ὅταν ὅμως λέμε ὅτι τούτῃ ἢ πράξῃ εἶναι ἀνώτερη ἀπὸ ἐκείνη, ἢ τοῦτο τὸ ἔργο εἶναι καλύτερο ἀπὸ ἐκεῖνο, δὲν ἔχομε τὴ δυνατότητα νὰ ἀναγάγωμε μὲ ἀνάλυση τὸ κατηγορούμενο σὲ σταθμητὰ στοιχεῖα καὶ ἔτσι νὰ ἀποδείξωμε τὴν ἀλήθεια τῆς κρίσης μας. Ἔτσι καταλήγουν πολλοί, ἀνάμεσά τους καὶ ὁ Wittgenstein¹⁴, στὸ συμπέρασμα ὅτι κρίσεις πὺ περιέχουν τέτοιο ἢ τέτοια κατηγορούμενα δὲν εὐσταθοῦν λογικά, δὲν εἶναι δυνατές. Δὲν εἶναι δυνατόν λοιπὸν νὰ ἔχομε μιὰ λογική τῶν κρίσεων αὐτῶν.

Ἐνδιαφέρουσα παραφωνία πρὸς τὰ παραπάνω ἀποτελεῖ ἓνας πολὺ σημαντικός φιλόσοφος τῆς ἀρχαιότητος, ὁ Πρωταγόρας. Κατὰ τὸν Πλάτωνα (*Θεαίτητος*) ὁ Πρωταγόρας ὑποστήριζε ὅτι κανεὶς δὲν εἶναι σοφώτερος ἀπὸ ἄλλον. Γιατί —ἀπὸ τοὺς πρώτους αὐτὸς σκεπτικιστὲς— ἀμφέβαλλε γιὰ τὸ δυνατό τῆς γνώσης. Μποροῦμε ὅμως νὰ ποῦμε, συνεχίζει, ὅτι ἓνας ἄνθρωπος εἶναι ἀνώτερος ἀπὸ ἄλλον. Ὁ γιατρὸς λ.χ. εἶναι ἀνώτερος ἀπὸ ἐκεῖνον πὺ δὲν εἶναι γιατρός, γιατί ἔχει τὴν ἱκανότητα νὰ διώχνῃ ἀπὸ τὸν ἄρρωστο τὶς ὀδυνηρὲς καὶ βλαβερὲς καταστάσεις καὶ στὴ θέση τους νὰ φέρνῃ τὴν εὐάρεστη κατάστασι τῆς υγείας. Δὲν λείπουν λοιπὸν κριτήρια γιὰ τὸ ἀνώτερο κατὰ τὸν Πρωταγόρα. Παραθέτω τὴ γνώμη τοῦ Πρωταγόρα μόνο γιὰ νὰ δείξω ὅτι ὁ νοῦς δὲν εἶναι, δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι, δὲν πρέπει νὰ εἶναι ἄφωνος μπροστὰ στὶς κρίσεις ἀξίας, πὺ καλύπτουν τὸ μέγιστο μέρος τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, τὴν ἠθική του ἐνέργεια καὶ τὴ

14. *Tractatus* 6.42

δημιουργικότητά του. Καὶ τὰ ἔργα αὐτὰ παρέχουν τὴ δυνατότητα νὰ τὰ διερευνήσῃ ὁ νοῦς, νὰ ἀκολουθήσῃ καὶ νὰ ἐλέγξῃ τὴν πορεία τους, πὺ προσπαθεῖ καὶ αὐτὴ νὰ εἶναι λογικὰ ἀναγκαῖα, νὰ ἐξετάσῃ τοὺς τρόπους, τὶς μεθόδους καὶ τὰ κριτήρια πὺ χρησιμοποιοῦνται στὴν ἔρευνα, γιὰ νὰ καταλήξῃ ἡ ἔρευνα σὲ κρίσεις καὶ συμπεράσματα. Δύσκολη δουλειὰ πὺ πολλές φορές εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀναχθῇ ὡς τὶς πρῶτες ἀρχές, τὰ ἰδεώδη πὺ διέπουν τὴν πορεία καὶ ὡς τὰ ἔσχατα τέλη πὺ στόχο της ἔχει ἡ πορεία, πράγματα τὰ ὁποῖα καὶ τὴν προσδιορίζουν. Δύσκολη ἀλλὰ δυνατὴ. Αὐτὸ ἄλλωστε εἶναι τὸ κύριο καὶ οὐσιαστικὸ ἔργο τοῦ νοῦ, νὰ φωτίζῃ τὴν πορεία πὺ ἀκολουθεῖται στὰ πνευματικὰ ἔργα καὶ νὰ ἀναζητᾷ τοὺς λόγους πὺ τὴν ὑπαγορεύουν καὶ τοὺς τρόπους πὺ τὴ δικαιώνουν.

Ἡ ἀρνητικὴ στάση γιὰ τὶς κρίσεις ἀξίας πολλῶν λογικῶν καὶ πολλῶν φιλοσόφων δίνει, πιστεύω, λαβὴ καὶ στὴν ἀκόλουθη, πολὺ σημαντικὴ, κριτικὴ. Μᾶς λέγουν ὅτι δυνατὲς εἶναι μόνο οἱ κρίσεις, τὸ κατηγορούμενο τῶν ὁποίων ἀναλύεται σὲ σταθμητὰ στοιχεῖα μὲ τὰ ὁποῖα καὶ ἀποδεικνύεται ἡ ἀλήθειά τους. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι σὲ τελευταία ἀνάλυση δυνατὴ εἶναι μόνο ἡ γνώση πὺ ἀναφέρεται σὲ ποσοτικὲς σχέσεις. Σημαίνει ἀκόμη ὅτι ἡ λογικὴ εἶναι μέθοδος γιὰ τὴν ποσολογικὴ διερεύνηση τῶν ὄντων καὶ ὅτι ἡ ποιότητα εἶναι ἔξω ἀπὸ τὴ δυνατότητα τοῦ νοῦ γιὰ γνώση. Τοῦτο ἀσφαλῶς τὸ κλίμα εἶναι πὺ ἔστρεψε τὴν προσοχὴ ἑνὸς μεγάλου φιλόσοφου, σχεδὸν σύγχρονου μὲ τὸν Wittgenstein, τοῦ Bergson, σὲ μιὰ ἐκπληκτικὰ νέα καὶ γόνιμη κατεύθυνση. Ἐξετάζοντας ὁ Bergson τὴ συμβολὴ τοῦ νοῦ στὸ γνωστικὸ ἔργο τοῦ ἀνθρώπου καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ νοῦς δὲν εἶναι ὄργανο γιὰ τὴ γνώση, γιὰ τὴν ἀλήθεια· ὁ νοῦς μετρᾷ, ὑπολογίζει, ποσολογίζει, ἐνδιαφέρεται γιὰ ὅ,τι γενικὸ καὶ κοινὸ ὑπάρχει στὰ ἀντικείμενα πὺ ἐξετάζει, τὰ ὁποῖα κομματιάει καὶ νεκρώνει γιὰ νὰ τὰ γνωρίσῃ. Ἐργάζεται λοιπὸν σὰν ἓνας τεχνίτης καὶ εἶναι ἀνίκανος νὰ συλλάβῃ «τὸ ἴδιον ποιὸν» τῶν ὄντων, ἐκεῖνο πὺ ξεχωρίζει τὸ καθένα ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα, καὶ ἀποτελεῖ τὴν οὐσία τῆς ὑπαρξῆς του. Αὐτὴ τὴ δουλειὰ τὴν κάνει, λέγει ὁ Bergson, μόνο τὸ ἐνστικτο, πὺ ὡς νοητικὴ συμπάθεια φτάνει στὴν intuition, τὴ διαίσθηση, μὲ τὴν ὁποία βλέπει τὰ πράγματα ἀπὸ μέσα καὶ μὲ τρόπο ἄμεσο συλλαμβάνει τὴν ἀπόλυτὴ ἀλήθειά τους. Ἄς εἶναι ἄρρητη ἡ ἀπόλυτὴ αὐτὴ ἀλήθεια, ἄς μὴ μπορεῖ νὰ δοθῇ μὲ ἐννοιες —ὅπως γίνεται μὲ τὸ νοῦ, τὸν κατασκευαστὴ ἐννοιῶν—, αὐτὴ ἀποτελεῖ τὸ ζεῖδωρο ἐναυσμα πὺ φωτίζει καὶ κατευθύνει τὴν ἐργασία τοῦ πνεύματος.

Ἡ φιλοσοφία τοῦ Bergson προκάλεσε, ὅπως κάθε φιλοσοφία, πολλές ἀντιρρήσεις. Μπορεῖ κανεὶς νὰ μὴ δέχεται τὰ πορίσματα τοῦ Bergson, ὅλα ἢ ὀρισμένα, μπορεῖ νὰ μὴ δέχεται τὴν intuition πὺ ἀναδύεται ἀπὸ τὸ ἐνστικτο —ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους χρόνους ὁμιλοῦν καὶ διερευνοῦν μιὰ ἄλλη

δύναμη, τοῦ νοῦ ὅμως, τὴν ἐνόραση, στὴν ὁποία ἐμπιστεύονται τὸ ἔργο ποὺ ὁ Bergson ἀναθέτει στὴ διαίσθηση—, δὲν μπορεῖ ὅμως κανεὶς, νομίζω, νὰ ἀρνηθῇ ὅτι μὲ τὸ ἔργο του ὁ Bergson ἀνοιξε νέους καὶ γόνιμους δρόμους, ποὺ δείχνουν τὴν ἀνεξάντλητη εὐλυγισία τῆς πνευματικῆς φύσης τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴν ὁποία ἀγωνίζεται νὰ ἱκανοποιήσῃ τὴν ἀσίγαστη «ὄρεξη τοῦ εἰδέναι». Ποιοτικὴ ἡ φιλοσοφία τοῦ Bergson, ὅπως μὲ τὸ δικό της τρόπο καὶ προσανατολισμὸ καὶ ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλους. Ὁ ποιητισμὸς προκάλεσε τὶς περισσότερες ἀντιρρήσεις τῶν ὁπαδῶν τῆς νεώτερης ἐπιστήμης, ἡ ὁποία εἶναι καὶ θέλει νὰ εἶναι καθαρὰ ποσολογικὴ.

Αὐτὰ οἱ ἐπιστημονιστές. Εἶπαν ὅμως, καὶ μάλιστα στὴ δική μας ἐποχὴ, καὶ οἱ φιλόσοφοι τὸ λόγο τους. Ἡ διερεύνηση τῶν ὄρων ποιότητα καὶ ποσότητα ἀποκάλυψε στὸ φιλοσοφικὸ ἔτασμο ὅτι ἡ ἐνέργεια τοῦ νοῦ, πᾶσα ἐνέργειά του, εἶναι ποιητικὴ. Ὁ νοῦς «ποιοποιεῖ» τὸ ὄν, τὸ ἀντικείμενο, καὶ ἔτσι τὸ γνωρίζει¹⁵. Τὸ ποιοποιεῖ, τοῦ ἀπονέμει δηλαδὴ ποιητικοὺς διορισμούς, λίγους ἢ πολλούς, καὶ ἔτσι μὲ τὴν ποιοποιητικὴ τούτη ἀφαιρετικὴ ἐργασία τὸ ἐκπνευματώνει καὶ τὸ γνωρίζει, τὸ κάνει *ποιόν τι εἶναι*. Κάθε νέος διορισμὸς εἶναι νέος ἀναβαθμὸς στὴν ἐκπνευμάτωσή του καὶ τὴ γνωριμία του. Ποιοτικὸς διορισμὸς εἶναι ἀρχικὰ καὶ στὸ βάθος καὶ ἡ ποσότητα. Ἐνας ἀναβαθμὸς καὶ αὐτὴ πρὸς τὴν ἐκπνευμάτωση τοῦ ἀντικειμένου. Τὸ ὅτι ὁ διορισμὸς αὐτὸς παρέχει τὴ δυνατότητα νὰ εἶναι σταθμητός, δὲν σημαίνει, ὅπως ὑποστηρίζουν οἱ ὁπαδοὶ τοῦ ἐπιστημονισμοῦ, ὅτι μόνο αὐτὸς παρέχει γνώση. Ἄν αὐτὸ ἀλήθευε, τότε ἡ γνωστικὴ ἐνέργεια θὰ περιοριζόταν μόνο στὸ χῶρο τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, ὅπως ὑποστηρίζουν οἱ παραπάνω. Εὐτυχῶς αὐτὸ δὲν συμβαίνει. Κάθε ποιητικὸς διορισμὸς, τὸν ὁποῖο ἑταστικὰ καὶ κατοχυρωμένα δέχεται ἡ νόηση, βοηθεῖ στὴ γνώση μὲ τὸ δικό του τρόπο. Ἀρκεῖ ὁ νοῦς νὰ συλλαμβάνῃ ὅσο μπορεῖ ὀρθότερα τὸν τρόπο καὶ τὸ περιεχόμενο τῆς προσφορᾶς.

Πλούσιο, λοιπόν, καὶ πολὺπλευρο μπορεῖ νὰ εἶναι τὸ περιεχόμενο τῶν ποιητικῶν κρίσεων, ποὺ ὅπως καὶ οἱ ἄλλες, οἱ κρίσεις τῆς Φυσικῆς, ἢ καὶ περισσότερο ἀπὸ αὐτές, καλοῦν τὸ νοῦ σὲ ἀσταμάτητη διερεύνηση γιὰ νὰ τοῦ ἀποκαλύψουν τὰ μυστικά τους.

15. Βλέπε τὴν ἐργασία μου *Διαίρεση - Μερισμός*, Θεσσαλονίκη 1940, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.

CONSIDERATIONS SUR LA NATURE MORALE DE L'HOMME

R é s u m é.

Dans une brève introduction l'auteur expose les raisons de son article, à savoir: son vif intérêt à la Morale, témoigné depuis ses études post-universitaires, et la lecture de *Tractatus Logico - Philosophicus* de Wittgenstein. Point de départ aux analyses qui suivent est la notion de vertu chez Platon. La vertu y est en corrélation avec celle de la science. L'adage «la vertu est une science» ne signifie pas plutôt que les deux termes sont équivalents, mais que le premier fonde le second (cf. *Ménexène* 246 e). Cherchant à montrer la valeur primordiale, mise en évidence par Platon, de la relation entre la moralité et l'intelligence, l'auteur se réfère aux sciences de la Psychologie et de la Morale de nos jours, où il constate le divorce avec la Philosophie, l'exagération et l'arbitraire des recherches, causés par l'esprit positiviste qui élimine les notions de psyché et de conscience morale.

La question si la vertu peut être enseignée, qui est la question préliminaire dans l'analyse des rapports entre la moralité et l'intelligence, est attaquée avec la discrimination de deux formes d'agir spirituel, l'agir théorique et l'agir moral. La vérité-science, apanage de l'agir théorique, est universelle. A ce niveau l'absence de la vérité est preuve d'ignorance, alors que l'impossibilité de l'admettre est preuve de débilité mentale, et sa violation de démence. Dans le domaine de l'agir moral la vérité théorique s'avère insuffisante sans la participation de la conscience morale, sans l'initiative créatrice de l'homme. L'auteur relève deux facteurs essentiels de l'agir moral, dont l'un, le Logos est la forme, l'autre, la nature morale, la matière, et montre leur interdépendance fondamentale.

Les rapports entre la Philosophie et la Science est le thème traité par l'auteur dans ses livres (en grec) «Philosophie et Science» (1961) et «Etudes Philosophiques» (1972). L'auteur revient dans cette étude à ce sujet et procède à l'examen des rapports entre la Philosophie et la Morale. Ce dernier point lui donne la possibilité d'une critique à une thèse de *Tractatus* de Wittgenstein, selon la quelle il n'y a pas de propositions morales et esthétiques. L'auteur y défend l'existence de ~~ces~~ propositions.

Suit l'analyse de la nature morale et de la nature esthétique de l'homme; l'auteur traite les notions de moralité et de sensibilité esthétique et démontre la connexion du Nous avec la moralité et la tendance vers le Bien, ainsi que le rapport du Nous avec la qualité esthétique constituée par le désir du Beau. La Morale et l'Esthétique se distinguent, selon l'auteur, de la Philosophie spéculative, leur objectif n'étant pas seulement la contemplation

du Bien et du Beau, mais aussi la réalisation du Bien par l'acte moral et celle du Beau par l'oeuvre d'Art.

La pierre angulaire de l'étude est l'idée que l'intelligence humaine ne s'arrête point devant l'inaccessible (c'est déjà ce qui rend la Méthaphysique possible, et l'histoire de la Philosophie en est la preuve). Le Nous s'exprime au moyen de propositions. Selon l'auteur, Wittgenstein puise sa méthode logique dans la langue et se borne à la science. Les propositions de la Physique ne sont pas semblables à celles de la Morale, où la raison exprime le devoir-faire, l'impératif de la réalisation de l'homme non pas en tant qu'être physique, mais en tant qu'être à la quête de son essence idéale. Il en est de même de l'Esthétique, domaine des jugements axiologiques.

La dernière question sur les jugements de valeur montre la portée de la vérité y contenue, l'incommensurabilité des jugements ainsi que la possibilité de leur position. L'étude se termine par la distinction entre la philosophie qualitative (dont l'organe est le Nous qui qualifie l'être) et le scientisme quantitatif de notre époque (voir aussi du même auteur: «Division et Partition» 1940, en grec). Toute la pensée de l'auteur dans cet article présuppose l'indivisibilité et l'unité de la personne humaine, partout présente dans les actes et la pensée de l'homme, sous ces différentes, bien entendu, formations.

(Résumé par Anna Kélessidou-Galanos).